

CEP 1976

Economische groei is en blijft leuk. Het aantal personen dat wijst op de nadelige effecten van de groei wordt steeds kleiner. De anti-groei-benadering bleek slechts aandacht te trekken toen de economie nog volop groeide. Men kon het zich toen permitteren en het stond bovendien progressief. Thans is het anders. De afgelopen jaren hebben velen aan den lijve ondervonden wat de afwezigheid van groei betekent. Waar zijn nu al die mensen die de westerse wereld groeifetisjisme verweten? Een kleine groep blijft actief. Zij wijst nog voortdurend op de schaduwzijden van de groei, die vroeg of laat tot milieurampen en uitputting van essentiële grondstoffen zal leiden. Zij is bereid de gevolgen van een geringere groei voor hun materiële welvaartspositie te aanvaarden. De grootste groep anti-groeiers handelt thans zeer verward en schaamt zich een beetje. Zij publiceren thans verkiezingsprogramma's alsof er niets aan de hand is, doen voorkomen dat er nog vele wensen vervuld kunnen worden, maar schuiven de confrontatie van die wensen met de economische middelen voor zich uit. We zullen straks wel zien, is hun leuze. Het vorige week gepubliceerde samenvattende hoofdstuk I van het *Centraal Economisch Plan 1976* sluit goed aan op de bovenstaande groei-problematiek.

Vorig jaar verweet Drs. W. Siddré in *ESB* van 23 april het Centraal Planbureau het uitspreken van waarde-oordelen in het *CEP*. Hij gaf daarom in overweging het *CEP* te voorzien van een Algemeen Overzicht, waarin de directeur „blijk geeft van zijn kijk op de economische ontwikkeling. In dat hoofdstuk kan de directeur de economische ontwikkeling evalueren, waarde-oordelen uitspreken, zeggen dat de gang van zaken goed of slecht is, daarbij alleen refererend naar de doelstellingen van de overheid". Dat voorstel is niet overgenomen, hoewel de epitheta en ornantia, waarvan Siddré sprak, thans nauwelijks voorkomen.

Het *CEP* — d.w.z. hoofdstuk I, want de rest moet nog verschijnen — zit helemaal op de lijn van de regering. Je zou ook kunnen zeggen dat de regering helemaal op de lijn van het Centraal Planbureau zit. Immers, wat betreft de invloed van de arbeidskosten op de werkgelegenheid, denken de regering en het CPB eensluidend. Vorig jaar was dat nog niet helemaal het geval. De boodschap die het CPB toen verkondigde, lijkt thans door velen te worden geaccepteerd. Zelfs de vakbeweging luistert er nu naar.

In het *Centraal Economisch Plan 1976* heeft het CPB de uitgangspunten van de regering overgenomen en zonder veel commentaar uitgerekend hoe die uitgangspunten kunnen

worden gerealiseerd. Het CPB ging er dus van uit dat de loonkosten beperkt moeten blijven tot 8 à 9%, dat de werkloosheid geleidelijk aan beneden de 200.000 personen moet worden gebracht en dat een groot deel van de economische groei naar de collectieve sector moet gaan. Welnu, als je daarvan uitgaat is het noodzakelijk, dat er dit jaar geen tweede prijscompensatie wordt gegeven en dat het minimumloon slechts gedeeltelijk (waarschijnlijk voor 50%) kan worden aangepast aan de stijging van de regelingsloonindex. Daarnaast moest het CPB zelf een aantal veronderstellingen invoeren. De belangrijkste daarvan is de stijging van het volume van de wereldinvoer: 6% tegenover -4% in 1975. Het CPB zegt hiervan dat die stijging, naar historische maatstaven, een bescheiden percentage is, dat wel eens hoger zou kunnen uitvallen.

De resultaten liegen er niet om. Dit jaar zal het bruto nationaal produkt maar liefst met 4,5% stijgen, tegenover een daling van 2% in 1975. Dit is een groei die doet denken aan de jaren zestig en is groter dan velen tot voor kort voor mogelijk hadden gehouden. In overeenstemming met de uitgangspunten van de regering gaat die groei grotendeels naar de collectieve sector: het volume van de materiële overheidsbestedingen groeit eveneens met 4,5%, terwijl de overdrachtsuitgaven nominaal met 25,5% (dat is reëel ongeveer 15%) zullen groeien.

De particuliere sector staat er echter nog niet zo goed voor. De investeringen zullen met 6,5% dalen, terwijl de rendementen te laag blijven (3% voor alle bedrijven). Er is slechts een koopkrachtverbetering mogelijk voor werknemers met een inkomen tot f. 20.000. De werkloosheid blijft stijgen, en wel tot 220.000 personen. Positieve punten zijn het prijspeil dat met 8,5 à 9% zal groeien (10,5% in 1975) en het forse overschot op de betalingsbalans van f. 7 mrd. (f. 4 mrd. in 1975). Voor 1977 zal het de particuliere sector beter vergaan: stijging van de investeringen met 5% en daling van de werkloosheid met 20.000 personen.

Het bovenstaande is uiteraard slechts te realiseren bij de genoemde, m.i. stringente, uitgangspunten van de regering. Zelfs als die uitgangspunten de economie zeer gunstig beïnvloeden, is het de vraag of een uitgangspunt als bijv. de loonmatiging gerealiseerd zal worden. Wordt ze niet gerealiseerd, dan zullen de berekeningen van het CPB van weinig waarde zijn. Het is daarom jammer dat het CPB vorige week niet tevens kerngegevens publiceerde op basis van andere, ongunstige uitgangspunten.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> CEP 1976	473
Column Kernwijs rapport, <i>door Prof. Dr. F. Rogiers</i>	475
<i>Prof. Dr. P. Korteweg:</i> Inflatie, stagnatie en het budgettaire en monetaire beleid. Enkele notities bij het Jaarverslag 1975 van De Nederlandsche Bank	476
Notitie Dat stomme economenvolk, <i>door Drs. L. Hoffman</i>	479
<i>Drs. G. M. V. van Aardenne:</i> Wat zal de structuurnota ons bieden?	481
<i>G. Hill:</i> Opvoering van de produktiviteit (III). Het waarborgen van de produk- tiviteit	484
Boekennieuws H. A. Becker: Sociale methodologie; inleiding tot de werkwijze van de sociale wetenschappen, <i>door Drs. H. J. van de Braak</i>	486
Ingezonden Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen, <i>door Drs. J. H.</i> <i>J. P. Tettero</i> , met naschrift van <i>Prof. Dr. A. van der Zwan</i>	487
Boekennieuws Mark Eyskens: Economie van nu en straks, <i>door Dr. B. de Vries</i> ...	491
Dr. J. C. P. A. van Esch: Economische en Monetaire Unie, <i>door Prof. Dr.</i> <i>C. J. Rijnvos</i>	492
Drs. A. Baart: Inleiding tot de commerciële economie. Paul Bauduin: Marketing; een taak van de manager. M. T. G. Meulenberg: Inleiding tot de marktstudie. Drs. J. W. Vet: Marketing in theorie en praktijk, <i>door Drs. L. A. van der Linden</i>	492

Bij de redactie van

ECONOMISCH STATISTISCHE BERICHTEN

is plaats voor een

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS

Voor deze functie wordt een jonge economist(e) gezocht met een brede belangstelling. Hij/zij moet tot kritisch oordelen in staat zijn en over een goede stijl beschikken. Zij die op korte termijn afstuderen, kunnen ook solliciteren.

Eventuele inlichtingen kunnen worden verkregen bij Drs. L. Hoffman, tel.: (010) 14 55 11, tst. 3701.

Sollicitaties met uitvoerige gegevens te richten aan de redactie, Postbus 4224, Rotterdam.

ECONOMISCH STATISTISCHE BERICHTEN

ESB

Weekblad van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/ giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
i.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:
Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Kernwijs rapport

Ter voorbereiding van de Nota inzake energiebeleid op middellange en lange termijn, nam de Belgische regering het initiatief een ruime raadpleging te organiseren. Hierbij stuitte wijlen minister A. Oleffe onmiddellijk op de vraagstukken van de kernenergie. De aarzelingen van de enen, het verzet van anderen brachten hem ertoe een Raad van Wijzen opdracht te geven deze problematiek diepgaand te onderzoeken. Ruim een 100-tal wetenschapslui, behorend tot de meest diverse disciplines, werden betrokken bij de „Commissie van beraad inzake kernenergie”. In acht werkgroepen werden onderzocht: economische en financiële aspecten, alternatieve energiebronnen, reactortypes, vestigingsplaatsen, nucleaire veiligheid, gezondheid, ecosystemen en splijtstofcyclus.

Het eindrapport (samenvatting van ca. 1.700 blz.) werd op 23 april 1976 voorgesteld door de voorzitters Prof. Dr. J. Hoste (RUG) en Prof. Dr. A. Jaumotte (ULB), die hopen dat het „een waardevol instrument voor informatie bij een zeer ruim publiek zal mogen zijn” (blz. 74) omdat de meeste zorg werd besteed aan het „op objectieve wijze de stand van zaken opmaken... Nergens gaan de beweringen verder dan de wetenschappelijke kennis. De onzekerheidsfactoren, eventueel de onbekenden, worden benadrukt; wel wordt een oordeel uitgesproken over de risicograd. Ten aanzien van elk onderwerp worden aanbevelingen gedaan, maar nimmer een keuze gemaakt, daar dit een taak van de politiek is” (blz. 2).

Het is alleszins verheugend te mogen vaststellen, dat zo'n ruim opgezet onderzoek nog zeer ernstige aanbevelingen heeft kunnen opleveren. Het is, vermoed ik, de eerste keer in België dat zo'n interdisciplinair werk tot stand kwam. Dit is alleszins nooit eerder gebeurd voor de grootscheepse wegen- en havenwerken, die nochtans ook onomkeerbare gevolgen met zich brengen.

Reeds in 1975 waren er in dit kleine dichtbevolkte land 3 kerncentrales (Doel I en II, Tihange I) in werking, die zorgden voor nagenoeg 17% van de elektriciteitsproductie, 2 in aanbouw (Doel III en Tihange II); bovendien zijn er nog 2 centrales in bestelling, waarvan de vestigingsplaats nog niet werd bepaald en werd er verder één in het vooruitzicht gesteld, zodat tegen 1983 een vermogen zou bestaan van 6.516 MW. Gelet op het feit dat de commissie tot de

bevinding komt dat over de verdere ontwikkeling van de kernenergie slechts zou kunnen worden overwogen indien binnen een redelijke termijn aan een reeks bijzondere voorwaarden wordt voldaan, dan rijst nu toch de vraag of de getroffen beslissingen (die economisch volkomen te verantwoorden zijn) niet werden genomen op basis van een onvolledige interdisciplinaire kennis.

Bovenstaande bedenking gaat niet de richting uit van een tijdelijke uitvaarding van een bouwstop, maar wil eerder pleiten voor een versnelling van het onderzoek naar en het tot stand brengen van de „technische” voorwaarden, waaronder de commissie het uitdrukkelijk heeft. Op economisch-financieel vlak is het pleidooi voor de verdere inschakeling van kerncentrales overtuigend: ze kunnen elektriciteit voortbrengen — zelfs indien rekening wordt gehouden met een ongunstige kostenverhoging — tegen een kostprijs die lager ligt dan deze met fossiele brandstoffen gevoerde centrales. Alleszins zal — gelet op de relatief zware investeringen — de financiering van een nucleair programma een strikte planning van de investeringen vergen, en de kapitaalmarkt zal voor de benodigde kapitalen kunnen zorgen. Nochtans is er een financieel knelpunt te verwachten in het financieel evenwicht der elektriciteitsondernemingen. Daarom wordt gesuggereerd een tijdelijke verhoging der tarieven, of een gemengd programma conventionele/nucleaire centrales of een gedeeltelijke overheidsfinanciering te overwegen.

Aansluitend op deze „aanbeveling” moet ik toch wel de vraag stellen of hier geen contradictie aanwezig is. Het lijkt mij nl. moeilijk verenigbaar om een deels te zeggen dat de nucleaire elektriciteit in elk geval goedkoper uitvalt, en dan tegelijkertijd te beweren dat wellicht tariefverhogingen nodig zullen zijn of staatshulp gewenst zal zijn voor het

financieel evenwicht der ondernemingen.

De houding van de commissie t.a.v. nieuwe centrales met stookolie en/of aardgas is dat deze niet wenselijk zijn vanwege een hogere kostprijs en het uitputtingsverschijnsel van de wereldreserves. Anderzijds bieden alternatieve bronnen, zoals zonne- en geothermische energie, vermoedelijk wel kansen, maar zullen niet voor het einde van de eeuw economisch operationeel zijn. De aanbeveling hier is: studeer en onderzoek verder. Ik had toch meer van de commissie verwacht met betrekking tot conventionele steenkoolcentrales (of polyvalente).

Alleszins vertoende het probleem „vestigingsplaats” in het licht van nucleaire veiligheid, gezondheid en ecologie een bijzonder uitzicht. De werkgroep werd gesplitst. Voor het Vlaamse land kan Doel nog verder in aanmerking komen voor de onmiddellijke toekomst. Ook Mol (waar het Studieceterium Kernenergie is gevestigd), maar dan moet rekening worden gehouden met remmende factoren op het stuk van koude bronnen en lozingen. Het kusttoerisme blijkt een voldoende reden te zijn tegen vestiging op de kustlijn of op kunstmatige eilanden dicht bij de kust. Voor Wallonië blijkt de Maasvallei aangewezen, maar vanwege de reeds bestaande thermische belasting kan dit slechts indien de centrale(s) op atmosferische koeling zouden werken. Vestiging op kunsteilanden voor de kust zijn haalbaar, maar vereisen nog heel wat studiewerk en kunnen ernstige schade aan de zeefauna (werden de kosten, Bfr. 7 à 10 mrd., niet onderschat?) toebrengen.

Met dit kernwijs rapport is in elk geval een eerste stap gezet naar de formulering van een energiebeleid, maar ook de overige domeinen moeten nu nog aandacht krijgen; alvorens tot een globaal energiebeleid kan worden besloten. Trouwens, zullen de andere energiedragers geen invloed hebben op dit kerngedeelte? Het zou mij wel verwonderen wanneer dit niet het geval zou zijn. En de coördinatie in EG-verband?

Inflatie, stagnatie en het budgettaire en monetaire beleid

Enkele notities bij het Jaarverslag 1975 van De Nederlandsche Bank

PROF. DR. P. KORTEWEG

„The first panacea for a mismanaged nation is inflation of the currency; the second war. Both bring temporary prosperity; both bring permanent ruin. But both are the refuge of political and economic opportunists”. Ernest Hemingway, Notes on the next war, *Esquire*, september, 1935.

Het verdient grote waardering dat het Verslag dat de President van De Nederlandsche Bank, Dr. J. Zijlstra, doet over de staat van onze economie, meer dan ooit tevoren in het teken staat van een wetenschappelijke analyse van de macro-economische randvoorwaarden waarbinnen elke sociaal-economische politiek van welke signatuur dan ook zich moet afspelen, wil ze enige kans van slagen maken. Deze randvoorwaarden betreffen de toelaatbare omvang van de geldgroei, het begrotingstekort en het beslag van de collectieve sector op de nationale middelen alsmede de hoogte van het rendement op geïnvesteerd vermogen en de aard van het wisselkoerssysteem. De ontwikkelingen van de economie in 1975, de vooruitzichten voor 1976 en het gevoerde economische beleid worden door Dr. Zijlstra aan de hand van deze randvoorwaarden nader geëvalueerd en getoetst. Daarbij wordt ten lange leste ook het gevoerde monetaire beleid expliciet en uitvoerig aan de orde gesteld. Deze evaluatie van de economische ontwikkeling en de toetsing van het gevoerde economische en monetaire beleid bevestigen een aantal klassieke economische inzichten welke we in wat volgt met instemming en kritiek de revue zullen laten passeren.

Inflatie en stagnatie

Sedert Keynes is het gebruikelijk de bestrijding van de inflatie als economisch-politiek doel neven te schikken aan de overige gangbare doeleinden van de economische politiek. Uit de Jaarverslagen van De Nederlandsche Bank onder Dr. Zijlstra komt daarentegen steeds de suggestie naar voren dat inflatiebestrijding bovengeschikt dient te zijn aan de overige economisch-politieke doeleinden. Daarvan getuigt ook weer het Verslag over 1975:

„De door de inflatie geschapen wanorde laat een normale gezonde economische ontwikkeling niet toe, nog afgezien van de funeste repercussies op het maatschappelijke en politieke vlak. Wie dit nu nog niet wil aanvaarden is ziende blind en horende doof”. En voorts: „Een verder terugdringen van de inflatie is essentieel. Alleen dan zal de conjuncturele opleving een duurzame en gezonde ontwikkeling kunnen inluiden...” 1).

Volgens Dr. Zijlstra heeft inflatie dus naast maatschappelijke en politieke ook ongewenste reële economische gevolgen, op grond waarvan voorkoming en bestrijding van de inflatie de hoogste prioriteit dient te hebben 2). Voor een goed begrip van de nadelige gevolgen van inflatie is het nuttig een onderscheid te maken tussen incidentele stijgingen van individuele prijzen en een voortdurende stijging van het algemene prijspeil, i.c. inflatie.

Individuele prijzen veranderen t.a.v. elkaar vanwege wijzigingen in de schaarsteverhoudingen tussen de componenten van de nationale productie of tussen de nationale produkten onderling. Dergelijke prijsveranderingen signaleren gewijzigde marktverhoudingen. De stijging van de prijs van een goed of dienst ten opzichte van alle overige prijzen signaleert een verbetering van de marktpositie van het betrokken goed

of dienst welke de aanbieders ervan terecht prikkelt het aanbod van dat goed of die dienst alsmede de bijbehorende werkgelegenheid uit te breiden.

Inflatie daarentegen in de zin van een voortdurende stijging van de prijzen in het algemeen is geen signaal van gewijzigde schaarsteverhoudingen tussen goederen en diensten. Inflatie signaleert slechts dat de hoeveelheid goederen en diensten over de gehele linie voortdurend schaarser wordt in verhouding tot de geldhoeveelheid. Het is een uiting van overliquiditeit van de economie en niet van een voortdurend toenemende reële vraag naar goederen en diensten. Inflatie zou daarom ook geen aanleiding moeten zijn tot uitbreiding van productie en werkgelegenheid.

De kans dat producenten en werknemers algemene prijsstijgingen (inflatie) onterecht interpreteren als signalen dat de marktpositie van hun goederen en diensten is verbeterd, en daarmee de kans op onterechte productiebeslissingen, is het grootst in tijden van een naar verhouding stabiel prijspeil. In zo'n situatie interpreteert men elke prijsstijging als signaal van een verbeterde marktpositie. Ook algemene prijsstijgingen worden vanuit zo'n situatie aanvankelijk als zodanig uitgelegd en leiden zodoende tot verkeerde productie-

1) Beide citaten zijn te vinden op blz. 12 en 13 van het *Verslag over het Jaar 1975*, van De Nederlandsche Bank NV.

2) T.a.v. de maatschappelijk-politieke gevolgen van de inflatie is het volgende citaat uit onverdachte bron wellicht illustratief: „The printing press is the machine gun of the proletariat, mowing down the monied classes”. G. Sokolnikov, Sovjetminister van Financiën in het begin van de jaren 1920, aangehaald in R. W. Davies, *The development of the Soviet budgetary system*, hfst. 2., Cambridge, 1958.

en werkgelegenheidsbeslissingen. Dergelijke algemene prijsstijgingen zijn veelal het gevolg van het inzetten van een Keynesiaanse politiek van stimulering van de totale nominale vraag via het budgettaire en monetaire beleid. Zulks vindt sedert het midden van de jaren zestig in het Westen op grote schaal plaats. Mettertijd leren de deelnemers aan het economisch verkeer echter ten koste van verkeerde beslissingen onderscheid te maken tussen algemene en specifieke prijsstijgingen.

Algemene prijsstijgingen worden voorzien. Verwachtingen worden erop afgesteld. Werkgevers en werknemers houden bij hun beslissingen vooraf met de inflatie rekening. Individuele prijzen en lonen worden officieel of intern geïndexeerd aan de verwachte stijging van het algemene prijspeil. En voor zover met de inflatie gepaard gaande prijsstijgingen voorzien worden, leiden ze niet meer tot verkeerde productien- en werkgelegenheidsbeslissingen. Nominale vraagstimulering verliest zijn reële effecten. Onterechte beslissingen uit voorafgaande perioden worden langzaam teruggedraaid. De groei van de productie neemt af. De werkloosheid loopt op. Het voor de jaren zeventig kenmerkende verschijnsel van de stagflatie doet zijn intreden. Slechts acceleratie van de inflatie vermag de marktpartijen nog te verrassen en tot de gewenste reële effecten te leiden. Daartoe dient de totale nominale vraag steeds forser te worden gestimuleerd totdat ook de reële effecten van deze politiek worden geneutraliseerd door het bijtrekken van de inflatieverwachtingen aan de zich versnellende inflatie. De les is duidelijk. Uiteindelijk kan een economie zich niet via een politiek van nominale vraagstimulering uit de „natuurlijke” werkloosheid en in hogere productiegroei infleren 3). De tussentijdse kosten van zo'n poging zijn economisch onjuiste beslissingen, daaropvolgende saneringen en daarmee het verlies aan huidige en toekomstige welvaart.

Geldgroei en inflatie

Behalve inzicht in de gevolgen van inflatie is kennis van de oorzaken van belang. Zoals hierboven werd betoogd, signaleert inflatie dat de geldhoeveelheid in een economie voortdurend minder schaars wordt in verhouding tot de nationale productie. *Voortdurende* en algemene prijsstijging kan slechts bestaan indien de geldgroei (gecorrigeerd voor een eventueel trendmatig efficiënter geldgebruik vanwege technologische ontwikkelingen in het betalingsverkeer) voortdurend uitgaat boven de *trendmatige* groei van de reële productie.

Daaruit is een norm af te leiden voor het monetaire beleid waarvoor ondergetekende, en niet alleen hij, reeds jaren pleit, namelijk dat de geldhoeveelheid zodanig moet worden beheerd dat de groei ervan overeenkomt met de trendgroei van de reële productie 4). In dat geval wordt geen armslag verschaft voor algemene en voortdurende prijsstijgingen. Bij gevolg signaleren optredende prijsveranderingen nog slechts wijzigingen in de relatieve schaarsteverhoudingen tussen de componenten van de productie. Daarmee is een reeks van prikkels die tot economisch onjuiste beslissingen kunnen leiden weggenomen. De bovengenoemde norm voor een toelaatbare geldvoorziening is door Dr. Zijlstra in het ter bespreking staande Verslag expliciet en uitvoerig verantwoord overgenomen in ruil, naar het schijnt, voor de tot nog toe gehanteerde weinig zeggende norm van een stabiele liquiditeitsquote. De volgende citaten zijn illustratief:

„De geldhoeveelheid moet zich bewegen overeenkomstig de stijging van het reële nationale inkomen, waarbij het aanbeveling verdient deze reële stijging niet zo zeer van jaar tot jaar als wel trendmatig te berekenen ... Zulk een beleid is een doeltreffend instrument ter voorkoming van inflatie. Immers, de speelruimte voor prijsstijgingen wordt niet verschaft” 5).

Gemeten aan de bovenbedoelde geldgroei-norm moet worden vastgesteld dat het beleid van de monetaire autoriteiten

(overheid en centrale bank) over de afgelopen jaren ruim onvoldoende is geweest. Dat wordt geïllustreerd in tabel 1.

Tabel 1. Gemiddelde groeivoeten van de primaire (\bar{M}) en totale (\bar{L}) liquiditeitsmassa en het bruto nationale produkt in prijzen van 1970 (\bar{Y}) (in procenten)

Periode	\bar{M}	\bar{L}	\bar{Y}
1966/1970.....	8,7	10,2	5,5
1971/1975.....	12,8	14,0	2,9

Bronnen: Kwartaalberichten DNB en Jaarverslag DNB over 1975, tabel 10.1.

Uit deze tabel blijkt dat de groeivoeten van de door Dr. Zijlstra verkozen liquiditeitsmassa (\bar{L}) en van de door schrijver dezès geprefereerde geldhoeveelheid (\bar{M}) over het afgelopen decennium gemiddeld steeds verder zijn gaan uitlopen boven de — naar het zich laat aanzien op zich zelf afgenomen — trendgroei van de reële productie. Daarmee is steeds meer speelruimte voor de inflatie verschaft. Voorts kan worden betwijfeld of het monetaire beleid over 1975 de geldgroei wel in de richting van de norm voor de toelaatbare geldcreatie heeft omgebogen. Zoals uit tabel 2 blijkt geven de cijfers hieromtrent een tegenstrijdig beeld.

Tabel 2. Groeivoeten van de primaire (\bar{M}) en totale (\bar{L}) liquiditeitsmassa van kwartaal op voorafgaande corresponderend kwartaal (in procenten)

Kwartaal \ Jaar	1974		1975	
	\bar{M}	\bar{L}	\bar{M}	\bar{L}
I	-3,8	21,4	12,5	15,5
II	1,1	26,0	19,3	10,8
III	6,6	23,2	21,9	5,2
IV	12,2	20,0	19,7	5,7
Gemiddeld	4,0	22,7	18,4	9,3

Bron: Kwartaalbericht DNB.

Uit tabel 2 blijkt dat de groei van de door Dr. Zijlstra geprefereerde totale liquiditeitsmassa over 1975 sterk is gereduceerd in de richting van hetgeen ter zake toelaatbaar is. Gevreesd moet echter worden dat deze reductie niet zozeer het gevolg is geweest van het gevoerde monetaire beleid als wel van het in 1975 opgetreden herstel van meer normale

3) Het begrip natuurlijke werkloosheid wil niet suggereren dat delen van de werkloosheid onveranderbaar zouden zijn. Het begrip is kortschrift voor de opvatting dat delen van de werkloosheid bepaald worden door structurele en institutionele factoren (gebrek aan kapitaalvorming, minimumlonen, systeem van werkloosheidsuitkeringen, inhoud van het begrip passende arbeid, leeftijdsopbouw, opleidingsniveau en geografische mobiliteit van de beroepsbevolking e.d.) en niet beïnvloedbaar zijn door nominale vraagpolitiek. Door de werking van deze institutionele en structurele factoren is het natuurlijke werkloosheidspercentage over de jaren zeventig vrijwel zeker voortdurend opgelopen.

4) Zie mijn bespreking van de Jaarverslagen van DNB over 1972, 1973 en 1974 in *ESB* van resp. 9 mei 1973, 15 mei 1974 en 4 juni 1975. Zie voorts P. Korteweg, *Begrotingstekorten — een oefening in politieke economie*, *ESB*, 10 september 1975, alsmede het rapport: *Inflatie als politiek probleem*, van een commissie onder voorzitterschap van Prof. Dr. H. W. J. Bosman van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU, Den Haag, 1976. Het probleem van de koppeling van de geldgroei aan de trendmatige i.p.v. aan de werkelijke productiegroei wordt behandeld in P. Korteweg, *Activisme of automatisme in de monetaire politiek*, dat binnenkort in *ESB* zal verschijnen.

5) *Jaarverslag DNB*, 1975, blz. 19.

renteverhoudingen. Voor het eerst na anderhalf jaar kwamen in 1975 de geldmarktvarieën weer te liggen beneden de rentevergoeding op kortlopende spaartegoeden 6). Daardoor werden omvangrijke bedragen aan spaargeld die in 1973 en 1974 tijdelijk op kortlopende termijn deposito's waren geparkeerd weer teruggelid naar spaarrekeningen. Aangenomen mag echter worden dat dergelijke terugboekingen in 1975 amper in de richting van rekening-courant-saldi zijn gegaan. In dat geval weerspiegelt het verloop van de totale liquiditeitsmassa (L) meer een zich wijzigende samenstelling van de gewenste vermogensportefeuille van het publiek, terwijl de groei van de enge geldhoeveelheid (M) meer de weerspiegeling vormt van de richting van het monetaire beleid. En dat zou in dit geval als zeer expansief en zelfs normloos geboekstaafd kunnen worden.

Dr. Zijlstra is het in zijn Verslag over 1975 overigens openlijk eens met ons bovenstaande betoog dat de geldvoorziening, hoe ook gemeten, in de afgelopen periode veel te ruim en dus inflatiebevorderend is geweest. Hij stelt zich „... de vraag of het monetaire beleid gedurende deze driejaarsperiode (1972/1975, P.K.) wel in voldoende mate heeft bijgedragen tot de intoming van de inflatie” 7). Zijn antwoord is niet ontwijkend: „In de afgelopen periode van diepgaande verstoringen lijkt de monetaire zijde niet steeds voldoende aandacht te hebben gekregen. Een hernieuwde bezinning op het monetaire beleid als instrument ter voorkoming van inflatie lijkt derhalve geboden” 8).

Wel worden in het Verslag van De Nederlandsche Bank een aantal verzachtende omstandigheden aangevoerd voor de veel te ruime geldvoorziening van de afgelopen jaren. Zo wordt gezegd dat de Bank medio 1974 op het punt stond een effectieve restrictie in te voeren. Dit werd echter achterwege gelaten omdat de conjunctuur toen tekenen van ernstige teruggang begon te vertonen. We hebben hier te doen met de ook door Dr. Zijlstra gedeelde opvatting dat toepassing van de gereleveerde geldgroei-norm grote ongelukken kan veroorzaken wanneer door een niet tijdig toepassen van die norm de inflatie eenmaal op gang gekomen is. Op gang zijnde inflatie creëert en bestendigt inflatieverwachtingen. Stelt men deze verwachtingen teleur door alleen de trendmatige produktiegroei en niet ook de verwachte inflatievoet te financieren dan volgen recessieve aanpassingsprocessen. Financiert men de verwachte inflatie om deze reden echter wel dan bestendigt men de inflatie zowel als de inflatieverwachtingen. De klem van zo'n situatie is duidelijk: inflatie heeft ongewenste economische en maatschappelijke gevolgen, inflatiebestrijding eveneens. De opvattingen van Dr. Zijlstra over het overkoepelende belang van een stabiele geldwaarde impliceren echter dat permanente inflatie blijvende nadelige gevolgen heeft en inflatiebestrijding slechts tijdelijke. Het lijkt daarom van het grootste belang dat vastberaden en duidelijk maar geleidelijk wordt teruggekeerd „... tot de grondregel, namelijk een geldvoorziening die ruimte biedt voor een toename van het reële nationale inkomen, maar niet ook voor prijsstijgingen” 9). Daartoe zou althans De Nederlandsche Bank een bijdrage moeten leveren door, in navolging van haar zusterinstellingen in de Verenigde Staten, West-Duitsland en Zwitserland, de toekomstige baan van de groeivoeten van de geldhoeveelheid in de richting van de toelaatbare geldgroei-regel *publiekelijk* vooraf uit te zetten, aan te kondigen en ten uitvoer te leggen. De successen die de genoemde landen boeken bij het terugdringen van de inflatie zonder het economische herstel in de kiem te smoren geven alle aanleiding tot zo'n benadering.

Geldgroei en wisselkoersen

Doordat de Bank zich in 1975 niet vrij voelde een werkelijk restrictieve geldpolitiek te voeren conform de uiteengezette geldgroei-regel kwam de uitkomst van de geldvoorziening geheel voor rekening van het financieringsbeleid van de over-

heid. Deze verkoos evenwel zich om de geldgroei niet te veel te bekommeren. De uitgaven van de rijksoverheid explodeerden met een groeipercentage van ongeveer 24 in 1975, tegen 18 in het topjaar 1974. Daardoor nam het financieringstekort van het rijk toe van -0,5% tot 3,5% van het nationale inkomen. Dit tekort werd voor tweederde deel via de kapitaalmarkt en voor eenderde via geldcreatie gefinancierd. Volgens De Nederlandsche Bank was een intensiever beroep van het rijk op de kapitaalmarkt in 1975 wel mogelijk geweest, vooral op de markt voor onderhandse leningen 10). De Bank houdt het rijk evenwel de hand boven het hoofd door te wijzen op het open karakter van de Nederlandse economie. Een groter kapitaalmarktberoep zou waarschijnlijk tot rentestijgingen en kapitaalvoer hebben geleid en daarmee tot geldtoevoer uit het buitenland en appreciatie van de Nederlandse gulden. Een verdergaande appreciatie van de gedurende 1975 toch al bovenin de slang liggende gulden moest kennelijk koste wat het kost voorkomen worden, officieel om het Europese slangarrangement niet te schenden en materieel om onze exportindustrie niet in de wielen te rijden. De beperktheid van een dergelijke houding is duidelijk. Liever voorkomt men wisselkoersappreciatie dan boven de daartoe gestelde norm uitgaande geldgroei binnenslands. Alsof te hoge geldgroei niet zou leiden tot te hoge inflatie ten opzichte van de rest van de wereld en daarmee tot moeilijkheden voor onze exportindustrie 11).

Vaste pariteiten of slangarrangementen zijn niet te handhaven tussen landen die er om binnenlands-politieke redenen verschillende inflatievoeten op na blijven houden. In zo'n geval vormen zweefbare wisselkoersen een werkzame uitweg, zoals ook Dr. Zijlstra erkent wanneer hij schrijft dat „... tevens dient te worden erkent dat het zweven voorshands redelijk goed heeft gefunctioneerd” 12). In zulke omstandigheden voorkomen flexibele koersen dat de minst gedisciplineerde landen de meest gedisciplineerde landen (zoals het altijd „te deflatoire” Duitsland en vroeger ook Nederland) meeslepen naar steeds hogere inflatievoeten. Het is dan ook te betreuren dat Dr. Zijlstra de angst bij sommigen voor zwevende wisselkoersen blijft bevestigen door de grotere armslag die ze aan het binnenlandse economisch-financiële beleid geven, af te schilderen als een uitnodiging tot losbandigheid en door vaste koersen voor te stellen als steunpunten voor een gezond beleid 13). Alsof de wereld het vaste koerssysteem van Bretton Woods niet heeft gewogen en te licht bevonden toen het op het kritieke moment die dienst weigerde die Dr. Zijlstra zo benadrukt, i.c. het fungeren als signaal en steunpunt voor een snel redres van uit de hand gelopen economisch beleid van enkele van de deelnemers aan het systeem. Dat neemt niet weg dat men het niet hartelijk eens zou kunnen zijn met Dr. Zijlstra in zijn streven naar behoud en uitbreiding van het slangarrangement en terugkeer naar stabiele wisselkoersen, *mits* zulks resulteert uit een gedisciplineerd en internationaal gecoördineerd financieel-economisch beleid en niet geschiedt per edict. Is aan deze voorwaarde niet

6) Toegegeven zij dat het discontovoet-beleid van de Bank deze ontwikkeling niet in de weg stond.

7) *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 20.*

8) *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 21.*

9) *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 20.*

10) *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 79.*

11) Het is verleidelijk te fantaseren over wat de gevolgen zouden zijn geweest wanneer over 1974 en 1975 de guldenkoers was vrijgelaten. De gulden zou naar alle waarschijnlijkheid bovenuit de slang zijn gelopen. Onze inflatie zou daardoor lager kunnen zijn geweest. Het betalingsbalansoverschot van de niet-monetaire sectoren zou geringer kunnen zijn geweest en tot minder geldcreatie hebben aanleiding gegeven. En onze regering zou waarschijnlijk niet met de hele aardgaspot zijn gaan strijken, wat de uitgavenexplosie van de overheid voor een deel had kunnen voorkomen.

12) *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 14.*

13) Dr. Zijlstra zegt het mooier. Hij vergelijkt de grotere armslag met de vrijheid van de glijbaan, resulterend in een eenparig versnelde neerwaartse beweging.

voldaan dan rest er met betrekking tot Europa nog slechts één weg naar monetaire unificatie, namelijk de weg van de parallelle Europese munt, een weg overigens die Dr. Zijlstra in zijn Verslag impliciet onbestaanbaar acht 14).

Nominale vraagpolitiek versus loon- en prijsbeleid

Op enkele plaatsen in zijn Verslag maakt Dr. Zijlstra er gewag van dat de armslag van een beleid gericht op het terugdringen van de inflatie via een restrictieve nominale vraagpolitiek beperkter wordt naarmate de inflatie langer voortwoekert. „Duidelijk is in ieder geval”, aldus Dr. Zijlstra, „dat de mogelijkheden om met behulp van het budgettaire en monetaire beleid het doel (het de baas worden van inflatie, P.K.) te bereiken, snel afnemen met de toeneming van de inflatiegraad. Rechtstreeks ingrijpen in het kosten- en prijsbehoop wordt dan onontkoombaar...” 15). In de voorafgaande paragraaf is er reeds op gewezen dat het verlies aan effectiviteit van nominale vraagpolitiek zijn oorzaak vindt in het feit dat in een inflatoire omgeving inflatieverwachtingen ontstaan. Restrictieve nominale vraagpolitiek gericht op afroming van de nominale stijgingscomponent van de totale vraag vindt dan zijn benedengrens in het verwachte inflatiepercentage. Directe prijs- en loonbeheersing lijken dan de aangewezen weg. Het gevaar is echter groot dat prijs- en loonpolitiek beschouwd gaan worden als een *substituut* voor restrictieve budgettaire en monetaire politiek bij de bestrijding van de inflatie. Deze situatie lijkt karakteristiek voor het regeringsbeleid van 1975. Dat beleid is in een situatie van stagnatie en voortdurende inflatie de recessie te lijf gegaan met monetair gefinancierde bestedingsimpulsen vanuit het overheidsbudget terwijl men de daaruit resulterende inflatie poogde te onderdrukken via directe beheersing van de prijzen. De rijksuitgaven namen op kasbasis toe met 24%; dat is driemaal sneller dan de toename van het nominale nationale inkomen. Het budgettekort verveelvoudigde tot 3,5% van het nationale inkomen en werd voor eenderde deel monetair gefinancierd. De enge geldhoeveelheid hervatte met gemiddeld 18% zijn groei van voor 1973 en kwam daarmee weer ver boven de toelaatbare geldgroeiorm te liggen. Daardoor kon de hoge inflatie gemakkelijk gefinancierd worden en de inflatieverwachtingen bestendig. In zo'n situatie is het onzin te menen dat loon- of prijspolitiek iets kan uitrichten ter bestrijding van de inflatie. Zonder een restrictieve nominale vraagpolitiek is directe loon- of prijsbeheersing ineffectief. Dat betekent echter niet dat de in 1975 gevoerde prijspolitiek geen gevolgen heeft gehad. Die waren er wel degelijk, zij het dat ze meer betrekking hadden op de reële dan op de nominale component van de nominale vraag.

Het prijsbeleid na 1973 komt er in hoofdzaak op neer dat kostenstijgingen, met name loonkostenstijgingen, niet ten volle ofwel slechts vertraagd mogen worden doorberekend in de binnenlandse afzetprijzen. Dat had voor 1975 twee te voorziene ongewenste gevolgen. Allereerst heeft de vertraging en maximering bij de doorberekening een egalisering van de prijsinflatie over 1974/1975 tot gevolg gehad op het hoge niveau van zo'n 10% per jaar. Dat leidt tot bevestiging en versterking van de inflatieverwachtingen en tot effectiviteitsverlies van de nominale vraagpolitiek bij de inflatiebestrijding. In de tweede plaats mocht de industrie aanvankelijk maximaal slechts 6,5% en per april 1975 ten hoogste 8,5% van de loonsomstijging per werknemer doorberekenen in de prijzen. Bij een loonsomstijging van 13,5% en bij afwezigheid van enige stijging van de arbeidsproductiviteit kwam de gevoerde prijspolitiek neer op een forse uitdeling aan de loontrekken-

Dat stomme economenvolk

Onlangs verscheen bij uitgeverij Het Spectrum een bundel opstellen van Prof. Dr. J. Pen onder de titel *Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien 1)*. De bundel is een verzameling van artikelen die Prof. Pen vanaf 1967 schreef in *Het Parool*, *Hollands Maandblad*, *De Economist*, *Haagse Post*, *ESB*, *Ariadne*, *NRC Handelsblad*, *De Gids* en *Socialisme & Democratie*.

De titel is ontleend aan een artikel in *Hollands Maandblad*. De auteur trekt in de meeste artikelen ten strijde tegen de misverstanden die bij velen, zoals bij sommige sociologen, over de economie bestaan. In het slotartikel dat speciaal voor deze bundel werd geschreven, maakt Pen duidelijk dat de vele heilige koeien van de economen niet bestaan. Degene die ze desondanks signaleert, heeft geen verstand van economie. De enige heilige koe die er volgens Pen wel bestaat, is de volgende: „Mensen leggen zich niet neer bij de spanning tussen wat ze willen en wat er kan. Ze blijven wriemelen en spartelen om onder zo'n toestand uit te komen. Als ze daarmee ophouden en zich berustend neerleggen bij hun lot, kan de economie wel inpakken. De meeste economen zouden zo'n toestand misschien verwelkomen, mits de berusting een zekere tevredenheid des harten inhoudt. Ze zouden hun enige koe willen offeren op het altaar van het menselijke geluk. Maar voorlopig is het dier nog springlevend; even vitaal als het menselijke tekort”.

Uit dit citaat moge tevens blijken dat Pen een literaire wijze van schrijven heeft. Veel van de artikelen verschenen dan ook in het *Hollands Maandblad*, een literair blad van hoog niveau. Dit gaat bepaald niet ten koste van het wetenschappelijk niveau.

Speciale aandacht behoeven mij een aantal artikelen over de economische groei, het artikel over de twee Cambridge's en een voor economische leken ingewikkeld artikel uit *De Economist* over „Modellen en vooroordelen”. Dit laatste artikel is eigenlijk een uitgebreide boekbespreking van Prof. Schoutens *Dynamische macro-economie*. Pen wijst in dit artikel op het feit dat in de koele, objectieve wetenschap, gesteund door onverbidde-lijke formules en glasharde cijfers, politieke en levensbeschouwelijke vooroordelen kunnen schuilgaan. Economen doen er overigens goed aan ook de reactie van Schoutens toenmalige medewerker, de huidige Prof. Kolnaar, na lezing van Pens artikel, in *De Economist* te lezen.

Pen laat zich gemakkelijk lezen. De bundel is daarom geschikte vakantielectuur voor zowel economen, die eruit kunnen leren of zij heilige koeien houden, als voor niet-economen die eruit kunnen leren dat het aantal heilige koeien in de economie zeer gering is, namelijk één. Die ene koe is het kenobject van de economie.

L.H.

14) Zie All Saints day manifesto for European monetary union, *The Economist*, 1 november 1975, alsmede *Jaarverslag DNB*, 1975, blz. 15.

15) *Jaarverslag DNB*, 1975, blz. 12.

1) Prof. Dr. J. Pen, *Dat stomme economenvolk met zijn heilige koeien*, Het Spectrum BV, Utrecht, 256 blz., f. 19,50.

den ten laste van de bedrijfswinsten. Voor het derde achterenvolgende jaar konden de winstmarges niet gehandhaafd worden. Samen met de opgetreden voortdurende verzwaring van de collectieve lasten leidde dit tot een voortgaande erosie van de bedrijfsrendementen. De nadelige gevolgen daarvan voor investeringen, arbeidsplaatsen en toekomstige welvaart bespreken we tot slot.

Winsterosie, collectieve lasten en stagnatie

Ook in 1975 zette de verschuiving zich voort van het in bedrijven gevormde inkomen ten gunste van het arbeidsinkomen en ten laste van het kapitaalinkomen. De gecorrigeerde arbeidsinkomensquote steeg van 90 naar 96. Dit vormt de weerspiegeling van het feit dat de nominale loonsom per werknemer zoveel sneller stijgt dan het prijspeil van de productie in bedrijven dat de daaruit voortvloeiende primaire reële loonstijging steeds verder uitgaat boven de stijging van de voor de ruilvoet gecorrigeerde arbeidsproductiviteit. De primaire reële loonstijging bedroeg in 1975 ongeveer 3,3% terwijl de arbeidsproductiviteitsstijging nihil was. Dientengevolge daalde het netto rendement op het totale in bedrijven geïnvesteerde vermogen tot nog slechts 1 à 1,5%. Op het eigen in bedrijven geïnvesteerde vermogen werd zelfs een negatief gemiddeld rendement behaald van minstens 5%.

Voordat we ingaan op de gevolgen van deze voortdurende winsterosie is het zaak goed in te zien hoe ze tot stand komt. Daarbij spelen de inflatie en de belasting- en premiedruk een belangrijke rol. De factor arbeid voert de loononderhandelingen rationeel door zich te richten op het reële beschikbare loon. Daarmee zijn inflatieverwachtingen en verwachte belasting- en premiedrukstijgingen een belangrijke rol gaan spelen bij de vertaling van de overeengekomen reële loonstijgingen in nominale loonstijgingen. Hoe meer inflatie, hoe hoger de inflatieverwachtingen en hoe groter, gegeven de bestaande belastingprogressie, de belasting- en premiedruk. Hoe hoger de verwachtingen omtrent inflatie en drukverzwaring, hoe hoger de bedongen nominale loonstijgingen en hoe groter de kans op winsterosie. Inflatie, onvolledige inflatiecorrectie bij de belastingtarieven, toenemende belasting- en premiedruk en rationele loononderhandelaars zijn de draaipunten van de winsterosie.

De gevolgen van winsterosie zijn ernstig en verraderlijk, want lang onzichtbaar. Zowel de compositie als het volume van de investeringen wordt erdoor aangetast. Investeringen in bedrijfsvermogen waarop negatieve rendementen worden behaald of rendementen ver beneden die op alternatieve beleggingsmogelijkheden verliezen hun aantrekkelijkheid en raken moeilijker te financieren. Rationalisatie van de outillage via vervangingsinvesteringen en inkrimping van de uitbreidingsinvesteringen zijn het gevolg. Terwijl het bruto-investeringsvolume in vaste bedrijfsactiva over 1966/1970 nog groeide met gemiddeld 8,2% per jaar vond over 1971/1975 een daling plaats van gemiddeld 0,5% per jaar, met in 1975 een daling van zelfs 5,5%.

Dalende investeringen dempen de groei van de totale reële bestedingen en vertragen de groei van de kapitaalgoederenvoorraad. Rationalisatie van het productieproces heeft mede assortimentsproblemen tot gevolg vanwege het verslechteren van de aansluiting van de outillage op de scholingskwaliteiten van de beroepsbevolking. De gevolgen zijn uitval van de arbeidsplaatsen, oplopende werkloosheid, verlaging van de trendmatig mogelijke groei van de productie en dus minder huidige en toekomstige welvaart. Zo steeg het werkloosheidspercentage van 1,8 gemiddeld over 1966/1970 naar 3,2 gemiddeld over 1971/1975. In 1975 liep het werkloosheidspercentage zelfs op tot 5, dat zijn ruim 200.000 personen. De bruto productie ten slotte groeide over 1966/1970 nog met gemiddeld 5,5% per jaar. Over 1971/1975 was deze groei gereduceerd tot gemiddeld 2,9% per jaar. En in 1975 daalde de productie zelfs met ruim 2%.

Remedies en conclusies

Een redres van onze uit het lood geslagen economie kan slechts tot stand worden gebracht door het terugdringen van de inflatie, door het tot staan brengen van verdere stijgingen van de druk van belasting en sociale premies en door volledige afschaffing van het huidige beleid van directe prijsbeheersing. Alleen dan kan aan de erosie van bedrijfswinsten, kapitaalgoederenvoorraad, structurele werkgelegenheid en economische groei een halt worden toegevoerd zonder dat dit gepaard hoeft te gaan met een nullijn voor de reële lonen. Twee soorten van beleid dienen daartoe onverwijld ten uitvoer te worden gebracht 16).

In de eerste plaats dient het *budgettaire beleid* van de overheid over de komende jaren de groei van de overheidsuitgaven geleidelijk, maar zonder uitstel terug te brengen tot, en daarna te stabiliseren op, het niveau van de trendmatige groei van de reële productie van, zeg, 4% per jaar. Alleen dan levert de overheid een bijdrage tot uitbanning van de inflatie en stabilisatie van de belasting- en premiedruk. In deze opzet kan het voorgenomen één-procents-programma van de overheid aangaande het beslag van de collectieve sector slechts worden beschouwd als een tussenstap op weg naar een nul-procent-programma. En die tussenstap kan zich niet tot 1980 uitstreken. Daarnaast zal het begrotingsbeleid ernaar moeten streven het financieringsstekort van de overheid te stabiliseren op 3% van het nationale inkomen. De bijstelling in de afgelopen jaren van het toelaatbare financieringsstekort tot 4% van het nationale inkomen lijkt niet houdbaar, daar ze is gebaseerd op door de onderinvestering in het bedrijfsleven *geflatteerde* en door de export van aardgas slechts *tijdelijk* zo grote overschotten op de lopende rekening, en daar ze voorbij ziet aan het voor de toekomst wellicht blijvend wat lagere niveau van de nationale spaarquote.

In dat verband dient men met grote terughoudendheid te staan tegenover Dr. Zijlstra's voorzichtige suggestie een beperkte en *tijdelijke* verhoging van het structureel toelaatbare financieringsstekort te overwegen ter financiering van tijdelijke extra belastingfaciliteiten gericht op een snel herstel van de investeringen. Van *werkelijk* tijdelijke belastingfaciliteiten dient men geen al te grote blijvende effecten op de investeringsgeneigdheid te verwachten. Daartoe schaffe men liever de directe prijsbeheersing af. Belastingfaciliteiten dienen blijvend te zijn en gepaard te gaan met corresponderende reducties in de groei van de overheidsuitgaven opdat het structureel toelaatbare financieringsstekort van de overheid niet blijvend wordt overschreden. Dat laatste moet worden voorkomen, wil men ooit een einde maken aan de voortgaande relatieve verdringing binnen het totale private vermogen van fysiek kapitaal door financiële vermogenstitels zoals overheids-schuld, alsmede aan het feit dat uitbreidingen van de fysieke kapitaalgoederenvoorraad door de (aandelen-)markt al geruime tijd veel lager gewaardeerd worden dan het kost om ze te produceren.

In de tweede plaats dient ook het *monetaire beleid* van de monetaire autoriteiten over de komende jaren de groei van de geldhoeveelheid en de liquiditeitsmassa geleidelijk maar onvervaard terug te brengen tot, en daarna te stabiliseren op, het niveau van de trendmatige groei van de reële productie. De ruimte voor de financiering van algemene prijsstijgingen moet in de komende jaren verdwijnen opdat prijsveranderingen nog slechts de signalen zijn van gewijzigde schaarsteverhoudingen en marktposities. Daartoe dient De Nederlandse Bank, in navolging van haar zusterinstellingen in de Verenigde Staten, de Duitse Bondsrepubliek en Zwitserland, de groei van de geldhoeveelheid op weg naar de toelaatbare geldgroei norm van jaar tot jaar vooraf en publiekelijk aan te kondigen en ten uitvoer te leggen. De Bank moet daar-

16) Zie ook P. Korteweg, Begrotingstekorten — een oefening in politieke economie, *ESB*, 10 september 1975.

Wat zal de structuurnota ons bieden?

DRS. G. M. V. VAN AARDENNE

Deze week verschijnt waarschijnlijk de structuurnota van het Ministerie van Economische Zaken. In dit artikel geeft Drs. G. M. V. van Aardenne, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de VVD, zijn visie op hoe de Nederlandse economie moet worden geherstructureerd. Structurele veranderingen, gepaard gaande met een afname van de economische groei, wil hij onder meer tot stand laten komen via stimulering van de technische inventiviteit en een zo gelijkmatig mogelijke spreiding van de beschikbare arbeid. Dit kan het best worden gerealiseerd in een maatschappelijk raamwerk met de particuliere onderneming als centraal element. Overheidsmaatregelen moeten daarop worden afgestemd.

Het is waarschijnlijk, dat wij evenals in 1945 op een beslissend moment staan in de ontwikkeling van onze economie. Ging het toen om de omschakeling van ons land tot een industriële natie, thans wijzen vele tekenen op een naderen van een post-industriële maatschappij. Een verkenning van deze toekomst, een pogen om tot een beleidsformulering te komen om ook deze omschakeling zo soepel mogelijk te helpen laten verlopen, is een zinvolle zaak. Daarom ben ik gaarne op de uitnodiging van de redactie ingegaan. Meer dan een verkenning wordt het niet — geen alternatieve structuurnota; voor dat laatste ontbreken mij ook voldoende gegevens. Daarvoor wacht ik liever eerst de structuurnota van het kabinet af, die al zo lang in de politiek rondspookt en waardoor zoveel verwachtingen zijn gewekt — het laatste nog in een anticiperende beleidsformulering t.a.v. de zeescheepvaart.

bij haar angst overwinnen dat de hier gesuggereerde monetair-politiek de in gang komende economische opleving in de kiem zou kunnen smoren. Zij kan daarbij moed putten uit de gunstige ervaringen ter zake van de zojuist genoemde landen.

Voor het welslagen van het hierboven gesuggereerde budgettaire en monetair beleid is coördinatie ervan internationaal van groot belang. Bij gebrek aan coördinatie kan het mislukken van zo'n politiek nationaal alleen vermeden worden door tussen (blokken van) landen een systeem van zweefbare wisselkoersen te blijven hanteren c.q. in te voeren. Voor het huidige door differentiële inflatieniveaus gekenmerkte Europa van de Negen betekent zulks vooralsnog de meest aanbevelenswaardige marsroute op één na: Europese monetair eenwording.

P. Korteweg

Wanneer wij een lange-termijnbeeld van de Nederlandse economie willen ontwerpen, zullen wij niet kunnen komen aan de beantwoording van vragen op het gebied van de waarde van de arbeid en de richting van het onderwijsbeleid. Economie is geen doel in zich zelf, maar een facet van de samenleving, dat beïnvloed wordt door andere maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen. Laten wij echter met de economische schets aanvangen. Op welke termijn deze geldigheid zou kunnen hebben, is niet te zeggen. Voorlopig lijkt een doortrekken van de lijnen tot na 2000 niet erg zinvol, al zullen velen van onze — nu nog jonge — landgenoten dan hun maximale rol in de maatschappij vervullen. De welvaartsgroei buigt af. Zelf gegenereerde tegenwerkende factoren — waarbij we niet alleen aan milieufactoren en congestie behoeven te denken, maar ook aan de grotere kwetsbaarheid van zeer complexe systemen als de huidige economie — hebben hier een belangrijk aandeel in. Het neutraliseren van deze factoren kost moeite en geld. Toch zal er — met verrekking van deze bijverschijnselen — een reële groei op matiger niveau mogelijk zijn. Een versnelde groei in de ontwikkelingslanden — althans sommige van hen — zal de wereldhandel doen toenemen. Daarvan zullen ook de huidige „rijke” landen kunnen profiteren: verhoging van de mondiale welvaart behoeft niet alleen niet ten koste te gaan van die van het „Westen”, veeleer zal handhaving van het peil hier voorwaarde zijn voor een slagen van een beleid, gericht op welvaartstoename daar.

Structurele veranderingen

De internationale arbeidsverdeling zal daardoor echter sterk wijzigen. Het Nederlandse (westelijke) exportpakket zal door deze ontwikkeling van een hoogwaardig karakter moeten zijn. Daarnaast blijft het voordeel van de ligging van ons land in het brandpunt van een van de grootste demografische en economische concentraties in de wereld, bestaan. Wel zal een dergelijke verschuiving in onze produktiestructuren de vraag doen rijzen naar het handhaven van een z.g. strategisch niveau van minder geëvolueerde produktie. Voor de landbouw is die vraag al oud. Zij rijst thans ook voor industriële sectoren als de textielindustrie (Zweden is bezig tegen hoge kosten zich weer van een textielindustrie te verzekeren) en de scheepsbouw als ook in dienstverlening als de handelsvaart. Beantwoordt men deze vraag in bevestigende zin — desnoods in Europees verband —, zoals ik zou willen doen, dan zal dat betekenen, dat onze maatschappij daarvoor offers zal moeten brengen.

Dat stelt in wezen nog hogere eisen aan het op de wereldmarkt concurrerende deel van onze produktie (goederen en diensten). Het nodige hoogwaardige karakter daarvan wordt onderstreept. Dit vereist naar alle waarschijnlijkheid veel kapitaal, het vereist ook grote inventiviteit van de „technici” die in die produktie werkzaam zijn. Het woord

„technici” heeft hier een zeer ruime betekenis — men kan er ook experts of deskundigen voor lezen. Zij vertegenwoordigen vele disciplines. Het hier geschetste beeld is een mogelijkheid. De ontwikkeling kan anders zijn, maar het is dan waarschijnlijk dat het reële welvaartsniveau (dat is dus de welvaart na correctie voor negatieve bijverschijnselen) niet kan worden gehandhaafd. Wat dat voor gevolgen heeft voor de maatschappijstructuur is een onderwerp, dat buiten het bestek valt van een artikel als dit. Zulke veranderingen zijn in de geschiedenis niet onbekend. Het is opvallend dat de maatschappij dan in haar ethische waardering voor verschillende aspecten van de samenleving een antwoord weet te formuleren. Zeer excessief is bijv. de overgang van de geldeconomie naar de goedereneconomie in de 5e-7e eeuw van onze jaartelling geweest, een hoogst interessant studieobject, maar zoals gezegd, vallend buiten ons bestek.

Overigens, de geschiedenis herhaalt zich niet. Wel kan worden gesteld, dat zulke ingrijpende veranderingen door de tijdgenoten over het algemeen als zeer onaangenaam zijn gewaardeerd. Een reden derhalve onze inspanning te richten op een vermijden van zulke effecten en derhalve ons beleid te richten op de in de voorgaande grof geschetste mogelijke ontwikkeling.

Zonder moeite zal dat niet gaan. Hierbij heeft het zin om eens de productiviteit in Europa te vergelijken met die in de Verenigde Staten, bijv. in de produktiekosten van een auto. De voorsprong in de VS is zeer groot — en wordt ook niet kleiner. Neemt men bijv. de automatisering als maatstaf, dan ook blijkt een grote voorsprong voor Amerika. Het is geen wonder dat de Europese computerindustrie weinig kans lijkt te hebben. Voor Europa bestaat „le défi American” nog steeds. Wordt op deze uitdaging niet ingespeeld dan worden de kansen voor het „welvaartsmodel” kleiner.

Ik heb al gesteld, randvoorwaarden voor het slagen van dit beleid liggen in de kapitaalvoorziening en de wenselijke inventiviteit, technisch en anderszins.

Hoe zal de kapitaalvoorziening tot stand komen? Hier ligt een politieke vraag van de eerste rang. Het antwoord bepaalt niet alleen de economische orde, maar in hoge mate ook de maatschappelijke. Worden de besparingen gekanaliseerd bij de staat, dan beslist die in laatste instantie over de investeringen. Beperkt de overheid zich echter bewust, dan kan de particuliere onderneming blijven bestaan.

Voor mij ligt de keuze voor het tweede alternatief voor de hand. Niet alleen zal op die wijze de inventiviteit eerder kansen krijgen — men denke aan de praktijk in de landen met een staatseconomie — maar ook ben ik van mening, dat het systeem van vele beslissingscentra onmisbaar is voor behoud van een redelijke machtspreiding en in laatste instantie voor onze democratische orde. Vereist is dan echter wel een goede communicatie tussen staat en bedrijfsleven, en een overheidsbeleid dat voldoende ruimte laat voor particuliere (veelal bedrijfs-)besparingen. Een visie op de interne structuurontwikkelingen van de ondernemingen te geven, voert weer wat ver. Ik ben echter van mening, dat binnen de bedrijven het proces van zeggenschapsdeling verder voortgang zal vinden.

Verdeling van de arbeid

Dat proces wordt met name versterkt door een betere ontwikkeling van grote groepen in de bevolking. Die lijn zal door blijven lopen in de huidige richting. Overigens zal het onderwijsbeleid een cruciaal punt worden bij de realisering van de geschetste economische doelstellingen. En maatschappelijke, moet ik eraan toevoegen. De reden hiervan is tweemaal. Ten eerste de al genoemde noodzaak van het tot ontwikkeling brengen van potentiële inventiviteit. Maar daarnaast een zeker niet minder belangrijke, om een maatschappelijk antwoord te formuleren op de vraag naar de plaats van de arbeid. Immers, de hoogwaardige kapitaal-

intensieve productie zal leiden tot een vermindering van arbeidsplaatsen. De vraag die zich dan voordoet, is of dit moet leiden tot een uitbreiding van het relatieve aantal niet-actieven, of tot een zo gelijkmatig mogelijke spreiding van de beschikbare arbeid.

Ik opteer voor het laatste. Ik ben van mening, dat voor een volwaardig menselijk bestaan een zekere bijdrage aan het maatschappelijk produkt in het algemeen nodig is. Solidariteit voorts kent grenzen, zeker in een grootschalige maatschappij. Kleine gezinnen — ook een maatschappelijk antwoord op de congestie — brengen meer vrouwenarbeid mee, om dezelfde reden: deel te willen hebben aan de maatschappelijke productie. Dit betekent wel een verdere individualisering, die ook zichtbaar wordt in een vroeger zelfstandig willen zijn van kinderen; in wezen dus een vermindering van de kleinschalige solidariteit. Naast de frustratie van de niet-actieve ontstaat zo ook een frustratie van de actieve, indien deze aan grote inkomensoverdrachten (direct zowel als indirect) ten gunste van de niet-actieve, zou worden onderworpen. Contouren van dit beeld worden in de huidige samenleving al zichtbaar — wil men desintegratie van de maatschappij voorkomen, dan zal het beleid op deze psychosociologische gegevens moeten inspelen.

Arbeidstijdverkorting dus, een verdelen van de arbeid. Er zijn vele mogelijkheden: eerder pensioneren, maar dat vergroot de groep niet-actieven, kortere werkweken, langere vakanties, en ook sabbatsjaren.

De kapitaalintensiteit zal continu-productie bevorderen, maar naast ploegenarbeid per dag, zal een ploegenarbeid per decennium (waar sabbatsjaren toch min of meer op neerkomen) een oplossing bieden. Een samenstel van deze mogelijkheden lijkt aangewezen; het blijven daarbij echter alle vormen van arbeidstijdverkorting. Dat zal echter voor het onderwijsbeleid een zeer grote uitdaging worden. Men moet mensen opleiden voor een plaats in de maatschappij, waarbij ook nog flexibiliteit vereist is, en hen anderzijds voorbereiden op een zinvolle besteding van veel vrije tijd. De inventiviteit moet naar voren worden gehaald, maar bij minder inventieven moeten andere mogelijkheden in de mens worden ontwikkeld. Het lijkt aangewezen dat een dergelijke uitdaging alleen door een zeer gedifferentieerd onderwijssysteem kan worden beantwoord. Dat is geheel in strijd met de huidige trend in ons onderwijs. Voor het bereiken van het gestelde economische en maatschappelijk doel zal die dus moeten worden omgebogen.

Ook een andere ombuiging zal nodig zijn. Immers, de al eerder aangeduide noodzaak van een „strategische” rest van „klassieke” industrie- en dienstentakken zal voor degenen, die daarin werken waarschijnlijk nadelen opleveren. Die zullen gecompenseerd dienen te worden, ook in inkomen. Dat zal ook voor diegenen gelden, die — gezien de noodzaak van de maatschappij dat talenten optimaal benut worden — niet zullen kunnen delen in de arbeidstijdverkorting omdat hun gaven schaars zijn en langdurig moeten worden benut. De inkomensverdeling zal dus ongetwijfeld grote wijzigingen ondergaan, maar de overall-nivellering van heden zal dienen te verdwijnen. Niet alleen inspanning heeft maatschappelijk nut (trouwens niet eens altijd!) ook bepaalde gaven hebben dat.

Maatschappelijk raamwerk

Welk maatschappelijk raamwerk nu is nodig om het herstructureringsproces, waarvan het doel en de knelpunten in het voorgaande beschreven zijn, te doen slagen? Het zal in elk geval flexibel moeten zijn, ruimte moeten bieden voor „experimenten” op produktiegebied, voldoende kennis op de juiste locatie weten te verzamelen en een waarborg bieden voor een zuinig omspringen met schaarse middelen.

Het is mijn overtuiging, dat de particuliere onderneming het best past in dit kader, ja, dat andere vormen het doel wel-

licht niet zouden bereiken. De kennis-opeenhoping in de ondernemingen kan maximaal zijn (wel uiteraard gericht!), terwijl de allocatie van schaarse middelen flexibel en efficiënt kan plaatsvinden door een systeem waarin bij mislukking van een experiment de onderneming moet worden beëindigd — althans voor zover op dit experiment gericht. In het laatstgenoemde proces ligt met name de kracht van deze produktie-structuur. Wanneer falen van de onderneming niet meer leidt tot beëindiging van de betreffende activiteit, treedt in wezen nationale verspilling op.

Maar eveneens mag uit het voorgaande zijn gebleken, dat zonder een actief beleid van de overheid de operatie ook niet zal gelukken. De overheidstaak wordt in een dynamische maatschappij groter, er is bovendien een wisselwerking tussen de particuliere- en de overheidssector. Als de produktie — in bedrijven — geen gezond draagvlak vormt is er geen geld voor de overheid, maar als de overheid niet zorgt voor bijv. goed onderwijs en infra-structurele voorzieningen, komt het bedrijfsleven niet tot ontplooiing. Ik ben van mening, dat deze afstemmingsmarge betrekkelijk gering is, zodat belangrijke afwijkingen vrij spoedig tot verstoringen leiden. Een dergelijke verstoring treedt thans op door een te ver uitgedijde overheidstaak (ik reken hierbij eenvoudigheidshalve de gehele „collectieve sector” tot de overheid, al is dit formeel niet juist), waardoor de produktieve basis in het nauw is gekomen. Het zal de taak van de eerstkomende jaren zijn weer in deze te wijde over(heids)jas te groeien. Is het evenwicht weer hersteld, dan zal wellicht een verdere uitbreiding van het overheidsfunctioneren juist bepaald worden door de eisen van de produktieve sector. Voor Nederland is hierbij een bijzondere, maar hoogst belangrijke problematiek dat de inheemse energiebron, het aardgas, juist in deze tijd van herstructurering zal gaan minderen. De thans nog aanwezige aardgasmiddelen moeten dan ook ten spoedigste juist voor deze herschikking van ons produktie-apparaat worden bestemd, waarbij de keuze in ons land — met vrijwel algehele instemming — niet is gevallen op een goedkope energievoorziening, maar op het leiden van de aardgasmiddelen via het overheidsbudget. Maar nogmaals, zij dienen dan wel op een of andere wijze terug te vloeien naar de produktieve sector.

Het hoe van dit terugsluizen brengt ons midden in de problematiek van de overheidstaken in de herschikkingsoperatie. Moet de overheid zich op klassieke wijze beperken tot globale klimaatsverbeterende maatregelen (verlaging belasting- en premiedruk over de hele linie), of moet zij ingrijpen in de investeringsbeslissingen van de ondernemingen? Het eerste zal mijns inziens niet voldoende zijn bij de huidige problematiek van herstructurering, het tweede betekent een zo ernstige inbreuk op de particuliere ondernemingsgewijze produktie dat de hierboven omschreven redenen om aan deze maatschappelijke organisatie de voorkeur te geven dan niet meer op gaan. Wij zouden in beide gevallen derhalve niet voldoen aan de vereiste randvoorwaarden en de taakstelling niet kunnen realiseren. Het optimum moet ergens tussenin liggen. Ik zal proberen dat te benaderen vanuit mijn visie.

Globale maatregelen

Globale maatregelen, allereerst, zijn nodig, maar niet voldoende. Daarbij maakt het verschil op welke wijze lastenverlichting tot stand komt. Gaat het aan de ene kant erom door maatregelen in deze loonkostendruk te matigen

zonder aantasting van het reële inkomen van de werknemers en zodoende door verlenging van de economische levensduur van de outillage arbeidsplaatsen te behouden — hetgeen op korte termijn zeer belangrijk moet worden geacht —, anderzijds vereist de (verdere) overschakeling naar hoogwaardige kapitaalintensieve produktie een klimaat dat vriendelijker is t.o.v. de kapitaalinvestering. Men zal dan ook niet aan een premiedrukverlichting op korte termijn en een begunstiging van de investeringen, ook voor langere termijn, kunnen voorbijgaan.

Of men dit laatste nu vindt in de fiscale sfeer (zoals de investeringsaftrek of de vervroegde afschrijving) of in premiëring (zoals nu bij vestiging in zwakke regio's geldt) is niet essentieel, zolang een investering een objectieve aanspraak met zich brengt. Premiëring op discretionaire wijze heb ik hier boven al verworpen. Dat geldt uiteraard ook voor specifieke steun aan „uitverkoren” bedrijven uit de bedrijfstak. Dergelijke steun werkt marktverstoring en frustrert het in ons stelsel normale economische proces.

Bovendien kan de overheid haar investeringssteun wel degelijk differentiëren. Ik denk daarbij aan bedrijfstakken, die een bijzondere bijdrage zouden kunnen leveren tot de structuurvernieuwing, en ook aan het regionaal beleid. Dat laatste zal waarschijnlijk van nog meer belang worden, omdat bij de voorziene nieuwe produktie-structuur de vestigingsplaatsvoordelen wellicht nog zwaarder dan nu zouden gaan wegen. Regionale investeringssteun betekent dan een meer gelijktrekken van vestigingsplaatsvoordelen uit hoofde van niet alleen het ruimtelijk beleid van de overheid, maar ook ten einde economisch nadelige congesties te voorkomen.

Algemeen kan men stellen dat de thans optredende mate van inflatie ook een ernstige belemmering vormt om onze doeleinden te bereiken, dat het overheidsbeleid terugdringen van de inflatie centraal moet stellen en bovendien dat — waar hier vele externe factoren in het spel zijn — het winstberekeningssysteem met de inflatie rekening moet houden. Pikant is het te moeten constateren, dat de fiscus in Nederland nog niet zover is, dat de commissie-Hofstra nog studeert, maar dat het concept-wetsontwerp VAD voor dit probleem al wel een oplossing schijnt te hebben!

Actief beleid

Naast het passieve beleid van afzien van het innen van bedragen van de bedrijven ligt er voor de overheid echter ook nog een enorm terrein voor actief beleid open. Ik wijs hier weer op het eerder in dit artikel genoemde noodzakelijke arbeidsmarkt- en onderwijsbeleid, dat nodig is om de sociale gevolgen van de herschikking op te vangen, naast natuurlijk directe korte-termijnmaatregelen op dit terrein. Ik denk hierbij ook aan een mededingingsbeleid dat erop gericht moet zijn, de markt optimaal te laten functioneren. Dit deel van taken — dat nog maar een globale aanduiding is — voor de overheid, vereist in ieder geval een goede afstemming op het bedrijfsleven, ondernemers en werknemers, zowel op het nationale niveau, als op dat van de bedrijfstakken. Zouden wij voortgaan met maatschappelijke fragmentarisering en polarisatie, dan wordt de kans op verwezenlijking van de doelstelling kleiner, of zullen de offers die later gebracht moeten worden om haar alsnog te bereiken, groter zijn. Misschien schuilt hier wel het grootste risico!

G. M. V. van Aardenne

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Opvoering van de produktiviteit (III)

Het waarborgen van de produktiviteit*

G. HILL

In dit derde en laatste artikel behandelt de schrijver, senior partner van Urwick International BV, Organisatie-adviseurs, te Amsterdam, de bereidwilligheid bij de leiding, nieuwe beginselen en maatstaven te aanvaarden, en de soepelheid van de leiding om te experimenteren met nieuwe maatregelen t.a.v. produktiviteit welke slechts een enkel onderdeel van het totale beeld vormen. De werkelijke toets ligt in het omzetten van deze voornemens in zinvolle, doorlopende programma's, die erop zijn gericht verbetering van bedrijfsprestaties te waarborgen en die tegelijkertijd grotere voldoening verschaffen aan het merendeel der werknemers.

De stuurgroep

Het succes van dit soort van programma's is vaak in hoofdzaak afhankelijk van de stijl die door het managementteam wordt gevolgd. Stijl moet niet door wettelijke voorschriften worden gevormd. Uit ondervinding weten wij dat de stijl van leidinggeven in de meeste bedrijven kan worden beïnvloed door goed uitgedachte programma's die geënt zijn op de praktische kant van het bedrijf.

Er is aanzienlijke vooruitgang geboekt bij het bestuderen van de stijl van leidinggeven, maar vaak bestaat er een diepgeworteld geloof, dat inspraak de autoriteit van de leiding ondergraaft. Het tegendeel is echter waar, de leiding geeft nog steeds leiding, maar in een omgeving waar inspraak plaatsvindt, moet zij aan werknemers het nut van haar beslissingen kunnen aantonen.

Tijdens de periode waarin het programma ten uitvoer wordt gebracht, verdient het aanbeveling een stuurgroep aan te stellen, samengesteld uit een evenredig aantal vertegenwoordigers van leiding en werknemers. Die stuurgroep moet voorstellen beoordelen, coördineren en doorgeven. Bij ons werk in Nederland bleken we goede resultaten te boeken door het inschakelen van de ondernemingsraad. De vakbonden gaven bovendien steeds hun volledige steun. Wil de stuurgroep veel betekenen, dan moet wel iedere nieuwe situatie op z'n merites worden beoordeeld voordat men verder kan gaan met de basis-planning.

Het ontwikkelen van de werknemer

Ongeacht de aanwezige technische bekwaamheid en de goede bedoelingen van de leiding, is de echte sleutel tot een goed geslaagd ontwerp voor een programma te vinden in het ontwikkelingsproces van de werknemers binnen het be-

drijf en in de manier waarop dit proces tot hogere produktiviteit leidt. Nieuw opgedane ervaringen bevestigen evenwel dat dit het zwakke punt is. Bedrijven bestaan uit mensen, en produktiviteit komt eigenlijk neer op „bestuursproduktiviteit” die de produktiviteit van andere mensen beïnvloedt. Een recent onderzoek in de Verenigde Staten naar „bestuursproduktiviteit”, gehouden onder 1.275 leden van raden van bestuur van bedrijven, geeft een zeer duidelijke samenvatting van een kenmerkende landelijke situatie:

- er moeten duidelijke omschrijvingen worden gemaakt van en meer begrip worden gekweekt voor de doelstellingen van de onderneming in haar geheel en van haar verschillende afdelingen;
- de doelstellingen moeten door middel van interactie worden vastgesteld; mensen op alle niveaus van de ondernemingsstructuur moeten bij het proces worden betrokken;
- produktiviteit die niet op bestuursniveau ligt, kan niet gescheiden worden van de produktiviteit van de bestuurssector;
- de produktiviteit zal niet verbeteren tenzij en totdat werknemers op alle niveaus de gelegenheid hebben in hun werksituaties te groeien en te gedijen;
- scholings- en ontwikkelingsprogramma's moeten worden verbeterd; sommige aan de gang zijnde programma's zijn schadelijk voor de produktiviteit.

Een doeltreffende ontwikkeling van werknemers houdt in dat aan alle voorafgaande punten aandacht moet worden besteed. Hiertoe is het zaak het planning-kader goed te bekijken en scholing daarbij, als een maatschappelijke activiteit te zien; een „input” om een betere „output” te krijgen.

Het planning-kader en zijn functie

De kenmerkende functie van het planning-kader is het uitbreiden of aanvullen van de bestaande operationele planning, de financiële planning en de controlesystemen. Het wordt niet verondersteld het ondernemingsplan te omvatten.

De bestaande planning- en beheerssystemen behelzen doorgaans een reeks strategische en operationele doelstellingen, die verkoop, produktie-eisen, financiële begrotingen enz. beslaan, maar er zijn steevast een groot aantal belangrijke zaken ter ondersteuning van de basisplannen, die onvolledig gedefinieerd gebleven zijn. Om een voorbeeld te geven: bepaalde doelstellingen ten aanzien van industriële verhoudingen, de invoering van technische innovatie, klantenservice, het gebruik van faciliteiten, het voorkomen van ongelukken, arbeidsproduktiviteit enz. zijn misschien nog niet geformuleerd.

* De delen I en II verschenen in *ESB* van resp. 21 april en 5 mei jl.

Het is de bedoeling die ondersteunende activiteiten te waarborgen, welke doeltreffend bijdragen tot de operationele activiteiten die voor directe inkomsten zorgdragen. Het heeft ook te maken met het vaststellen van waar de verantwoordelijkheid rust voor het signaleren en toezicht houden op resultaten, zowel in operationeel als in ondersteunend opzicht. Dit kan men bereiken door een reeks hulpsystemen op te zetten voor:

1. Het analyseren van behoeften en beperkingen:

- het regelmatig analyseren van huidige prestaties op alle werkterreinen ten einde problemen, inefficiënte werkwijzen of mogelijkheden die kunnen worden benut, te onderkennen.

2. Het bereiken van doelstellingen:

- het formuleren van duidelijke doelstellingen ter verbetering van de onderkende problemen en mogelijkheden;
- het plannen van en toezicht houden op de stappen die nodig zijn om de doeleinden in concrete resultaten om te zetten.

3. Individuele en groepsbijdrage tot resultaten:

- het vaststellen van de aard van de bijdrage van groepen en/of personen om tot bevredigende resultaten te komen. Dit betekent het vaststellen van de „verantwoordelijkheden“;
- het verschaffen aan alle werknemers van de benodigde faciliteiten, steun, begeleiding en scholing om hen in staat te stellen goede prestaties te leveren.

In verband hiermee is het essentieel dat bovenstaande factoren deel gaan uitmaken van het normale verloop van de bedrijfsplanning. Het succes van de invoering van het systeem en z'n overlevingskansen daarna als een blijvend en doeltreffend kenmerk van de onderneming, hangen af van het volgende.

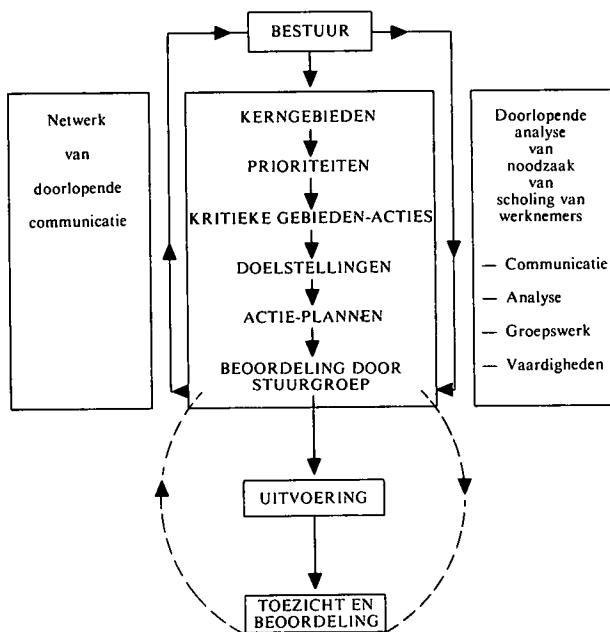
- Het afdelingshoofd moet duidelijk weten wat hij ermee wil bereiken en hij moet rechtstreeks betrokken zijn bij het maken van doelstellingen en de latere signalering van resultaten.
- Wil het systeem de actieve steun ondervinden van werknemers en hen aanmoedigen hun bijdrage te leveren tot het streven van de onderneming naar winst en ontwikkeling dan moeten deze iets in het systeem zien dat voor hen van belang is. Dit zou verplaatsing van verantwoordelijkheden kunnen betekenen om grotere arbeidsbevrediging en -toewijding te bevorderen.
- Iedereen die bij het systeem betrokken is, moet geen enkele twijfel hebben omtrent het doel ervan. Voorlopige nauwkeurige instructies zijn absoluut noodzakelijk. Duidelijk moet zijn dat het in wezen een op inspraak gebaseerde planning en verbeteringssysteem is en niet een inspectie van eerder geleverde prestaties.
- Het aanbrengen van veranderingen en het stimuleren van creatieve ondernemingslust vraagt dat een chef regelmatig blijkt geeft van zijn belangstelling voor zijn ondergeschikten en aan hen leiding geeft.

Het opstellen van het raamwerk voor planning

Het raamwerk bestaat uit:

1. een algemene uiteenzetting van de functie en het doel van de afdeling of groep;
2. Een lijst met kernpunten voor elk onderdeel, d.w.z. die dingen waarop de aandacht gericht moet zijn, wil het onderdeel zijn functie naar tevredenheid vervullen.

Het opstellen van het raamwerk vereist doorgaans een reeks geleide instructies en besprekingen, aanvankelijk met

Raamwerk voor een planning-cyclus

het managementteam. Op deze wijze wordt dit team betrokken bij de rechtvaardiging van het bestaansrecht van hun onderdeel, dat baten en diensten verschaft.

De volgende taak is het onderkennen van de kernpunten. Daarbij is het nuttig de volgende vragen te stellen.

- Op welke terreinen binnen het werkgebied van de afdeling zouden buitengewone resultaten het economische succes van het bedrijf werkelijk ongemeen beïnvloeden?
- Op welke terreinen zouden povere resultaten het economische succes aanzienlijke schade kunnen berokkenen?

Dit opsporingsproces moet een beknopte lijst van kernpunten opleveren, waarin rubrieken vervat zijn als nut en rendement van de vestiging, tegemoetkoming aan klanten, het voorkomen van ongelukken en het voorkomen van milieuverontreiniging. Wanneer het managementteam eenmaal vertrouwd is met deze gang van zaken, zal het gaan merken dat deze lijst aspecten van economische prestaties bevat en directie-aangelegenheden met betrekking tot klanten, werknemers en de gemeenschap. Al deze factoren maken deel uit van een goed ontwikkeld planning-proces, waarvan men ook voorbeelden in Nederland kan vinden.

Bovendien is het systematische proces van het evalueren van de kernpunten en prioriteiten een waardevol communicatiemiddel, „een gemeenschappelijke taal” en een basis voor vergroting van de betrokkenheid en voor de onderkenning van noodzakelijke scholing.

Het plannings-proces ten aanzien van verbeteringen

De routine van het plannen van verbeteringen vereist een regelmatig overzicht van en onderzoek naar resultaten en mogelijkheden met betrekking tot elk van de kernpunten. Het is de bedoeling zwakten en kansen te onderkennen, die respectievelijk overwonnen en benut moeten worden.

De vorm en diepgang van het onderzoek zal voor elk kernpunt anders zijn, maar op de terreinen waaraan men prioriteit verleent, zullen doorgaans een aantal bedrijfsleiders en/of werknemers betrokken zijn die in onderzoekteams of „werkgroepen” zijn ondergebracht. Normaliter worden deze groepen in eerste instantie begeleid. De groepen bestuderen en rapporteren gegevens en ideeën om sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen aan het licht brengen. Deze onderzoeken zullen bijna altijd de noodzaak van

handelen onderkennen. De resulterende doelstellingen en het plannen van stappen om deze te bereiken, moet men als twee niet te scheiden activiteiten zien.

Iedere doelstelling kan men als een project voor prestatieverbetering beschouwen, waaraan iedereen het gehele jaar door moet meewerken. Hierop is de normale projectleiding van toepassing. Ook spelen „werkgroepen” een zeer belangrijke rol gedurende de uitvoering.

Samenvatting

Op voorwaarde dat de leiding vastbesloten is om haar doelstellingen en organisatie aan kritische zelfanalyse te onderwerpen en op voorwaarde dat verzet tegen verandering niet te diepgeworteld is, kunnen er indrukwekkende resultaten worden behaald. Bijv:

- een beter en uitgebreid begrip van de factoren die bepalend zijn voor een algeheel welslagen;
- een duidelijke afbakening van verantwoordelijkheid die leidt tot een strakker toezicht op resultaten;
- een betere onderkenning van noodzakelijke bekwaamheid van directie en werknemers verschaft de basis voor meer relevante scholing;
- een betere coördinatie wordt bereikt, omdat de verschillende functies en niveaus het verband kunnen zien tussen hun inspanningen en de algemene doelstellingen;

- de stuurgroep verschaft een middel tot voortdurende modernisering en aanpassing van de organisatiestructuur om aan veranderde behoeften en doelstellingen te kunnen voldoen;
- werknemers die deel uitmaken van het bedrijfsproces kunnen, terwijl ze invloed uitoefenen op de resultaten, ook invloed uitoefenen op hun eigen functie-omschrijving, zodat er een natuurlijke en evenwichtige verandering kan plaatsvinden.

We hopen dat deze samenvatting van ervaringen, gekoppeld aan enige opvattingen over verbetering van produktiviteitsmetingen, meer begrip zal kweken voor het begeleiden van projecten op basis van inspraak. In het bijzonder hopen we dat het systematisch ontwikkelen van een planningkader, het onderkennen van prioriteiten op alle niveaus en ondersteunende doelgerichte scholing binnen het bedrijf nuttige aanwijzingen zal verschaffen voor andere gebruikers. Het was in deze artikelen niet mogelijk dieper in te gaan op ermee samenhangende kwesties, zoals functie-omschrijvingen, functie-evaluatie binnen het gehele bedrijf, toegevoegde waarde in betalingssystemen, team-ontwikkeling enz., maar de schrijver is graag bereid schriftelijk van gedachten te wisselen over bepaalde aspecten die voor andere lezers van belang kunnen zijn naar aanleiding van dit artikel.

(Slot)

G. Hill

H. A. Becker: Sociale methodologie; inleiding tot de werkwijze van de sociale wetenschappen. Boom BV, Meppel, 1974, 244 blz., f. 24,50.

Zo langzamerhand ontstaat een behoorlijk repertoire aan Nederlandstalige boeken dat sociologische onderzoeksmethoden en -technieken tot onderwerp heeft. Een bezwaar is echter dat de beschikbare publikaties veelal specifieke, specialistische facetten behandelen, die ze minder geschikt maken als eerste introductie. Als zodanig voorziet de studie van Becker in die behoefte. Aansluitend daarop onderschrijf ik van harte de opmerking van de schrijver, dat een overdosis aan methodologie tijdens een eerste kennismaking verlamd werkt. Beter kan methodologie in volgende studiefasen opnieuw aan de orde komen, en dan zowel herhalend als uitbreidend (blz. 34).

In het eerste hoofdstuk wordt het sociaal-wetenschappelijk kennen nader belicht d.w.z., gekenmerkt als een vorm van abstraherend en toetsend kennen. Aan de hand van de beide criteria, abstractie en toetsing, wordt een bekend onderscheid aangebracht tussen typen (sociaal-)wetenschappelijke kennisvorming, nl. axiomatisch versus empirisch versus speculatief en nomothetisch ver-

sus ideografisch. In het tweede hoofdstuk wordt dit onderwerp verder toegespitst op kwesties als relevantiekaders, probleemstelling en probleemverschuiving, definiëring, hypostasering; in hoofdstuk 3 gevolgd door procedures als typologie-opstelling, opsporing van verbanden, model- en theorieconstructie.

Hoofdstuk 4 behandelt enige typen van onderzoek annex daarbij te hanteren werkwijzen als inductie, deductie, toetsing; een en ander in het kader van de zogeheten empirische cyclus. Hoofdstuk 5 belicht diverse aspecten van de sociaal-wetenschappelijke kennisvorming zoals bijv. de vertekening vanuit waarden, normen en belangen; betrouwbaarheid en geldigheid, instructief gevisualiseerd met behulp van een schietschijf; oorzakelijkheid e.d. Na een inventarisatie van concurrerende stromingen binnen de sociologische discipline volgt een belangwekkende beschouwing over het kennen, oordelen en handelen in het sociale vlak; een onderwerp dat men node mist in geestverwante publikaties. De inbreng van sociaal-wetenschappelijke kennis wordt door de schrijver nader uitge-

werkt naar: kennisuitbreiding, kennis-toepassing bij planning en advisering en kennisgebruik door beleidsvoerders, actievoerders e.a.

Hoofdstuk 8 ten slotte, behandelt de verantwoordelijkheden die de sociale wetenschapper krachtens zijn deskundigheden draagt, zoals het voorkómen van misbruik van wetenschappelijke informatie. In enige aanhangsels worden cases gepresenteerd, die samen met geformuleerde opdrachten aan het eind van elk hoofdstuk van dit leesboek een aantrekkelijk leerboek maken.

Zoals gezegd, als begrijpelijke en elementaire introductie voorziet het m.i. in een duidelijke behoefte. Mij dunkt, dat student-lezers/gebruikers beter in staat zijn het op zijn (didactische) verbanden te beoordelen dan de recensent, die als „gevorderd student” zou kunnen neigen tot specialistische, d.i. misplaatste, kritiek.

H. J. van de Braak

Theoretical and empirical aspects of the effects of taxation on the supply of labour. OECD, Parijs 1975, 140 blz., \$ 5.50.

Rapport van L. Godfroy van de York University, geschreven op verzoek van de OECD over het theoretische en empirische effect van belastingen op het aanbod van arbeid. Geconcludeerd wordt dat uit empirisch onderzoek blijkt dat veranderingen in de belastingen geen grote veranderingen teweegbrengen in het aanbod van arbeid en dat belastingen waarschijnlijk weinig invloed hebben op de beroepskeuze.

Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen

DRS. J. H. J. P. TETTERODE*

De wetmatigheid aan tijd en plaats gebonden

Van der Zwan bouwt in de paragrafen 1, 2 en 3 van het uit drie delen bestaande artikel 1) het betoog op dat de economische groei naast zijn dragende kenmerken als: rationaliteit, vereenvoudiging en planmatigheid ook het ontwikkelingsstadium van de contra-positie kent in de vorm van: verspilling, proliferatie en anarchie. De gedachtengang, die daarbij wordt opgebouwd komt over als een plausibele interpretatie van een aantal verleden economische ontwikkelingen. In die zin moet het dan ook naar mijn mening worden gehanteerd, hetgeen tweërlei zaken inhoudt.

a. Het is een kenschets van een ontwikkeling; de mate waarin deze gedachtengang geldigheid bezit voor tijd en plaats is ten zeerste afhankelijk van de situatie van het moment. Het lijkt a priori dan ook niet juist deze kenschets van een gegeven ontwikkelingsstadium te veralgemeniseren naar het heden, in de Nederlandse situatie, hetgeen in paragraaf 4 geschiedt. Toepassing van deze ontwikkelingswetmatigheid is slechts verantwoord voor zover rekening wordt gehouden met de verscheidenheid, waardoor de ontwikkeling van diverse sectoren in onze economie zich kenmerkt.

b. Het is een verleden ontwikkeling; ofschoon ontegenzeggelijk is waar te nemen, dat een aantal economische sectoren op dit moment verschijnselen vertonen, conform de kenschets van het ontwikkelingsstadium der tegenstrijdige krachten, is daarmee niet gezegd dat dit ontwikkelingsstadium geen verder verloop zou kennen. Reeds nu — voor zover ik dat kan overzien — is bij verschillende bedrijven een herbezinning op deze situatie waarneembaar. Dit kan zich uiten in een herbezinning in de sfeer van de produktie-efficiëncy, maar ook in de sfeer van de commerciële efficiëncy, onder meer in een zoeken naar meer efficiënte promotie-instrumenten.

De stellingname die in ad. a wordt genoemd, wordt door een aantal kant-

tekeningen naar aanleiding van paragraaf 3 van het betoog versterkt. Daarin wordt immers tegenover de trits, rationaliteit, vereenvoudiging en planmatigheid, de contra-positie opgebouwd: verspilling, proliferatie en anarchie. De voedingsbodem van het hier opgezette betoog zijn voornamelijk de markten voor consumptiegoederen, duurzame en niet duurzame.

Zonder acht te slaan op de vraag of de hier gesignaleerde ontwikkeling een marktverschijnsel is dat evenzeer en in gelijke fasering optreedt op markten waarop kapitaalgoederen en grondstoffen e.a. worden aangeboden, wordt vanuit de consumentenmarkt-typologie een algemene wetmatigheid afgeleid. Er zijn veeleer argumenten, die dit tegenspreken. Als het juist is dat de reputatie-industrie in zijn ontwikkelingsgang in toenemende mate impulsen tot kapitaalvernietiging heeft gegeven, dan is op markten voor kapitaalgoederen hieruit eerder een verruiming van markt mogelijkheden ontstaan; dit in tegenstelling tot marktvernuwingen op consumentenmarkten, die het verschijnsel der tegenstrijdige krachten juist hebben versterkt. Bovendien mankeren veel industriële markten de verschijnselen die juist op consumentenmarkten kunnen leiden tot de genoemde contra-positie: de concurrentie op tussenmarkten is minder of komt niet voor, omdat er in sterke mate voor- en achterwaartse integratie is opgetreden. De reputatie is om begrijpelijke redenen een minder duidelijke inzetvariabele bij ver/inkoop situaties.

Andere overwegingen roepen ook twijfels op ten aanzien van de in paragraaf 3 ontwikkelde stellingname, in het bijzonder de verabsolutering ervan. In de betreffende gedachtengang wordt namelijk uiteengezet, dat de marktwerking, en vooral haar steeds verdergaande uitingsvormen zoals produkt-differentiatie en deelmarktstrategieën, impulsen tot kapitaalvernietiging in zich bergen. De mate waarin dit geschiedt is evenwel een relevant gegeven om tot uitspraken te komen, die algemene gel-

digheid suggereren naar aard en mate. Bedenken we immers dat veel produkt- en merkvernieuwingen het gevolg zijn van veranderingen in:

- de combinatie van componenten tot een eindprodukt;
- de afwerking en uiterlijke vormgeving van het produkt;
- niet tastbare toevoegingen („disembodied”),

dan zijn redenen aanwezig om te stellen, dat als er dan al kapitaalvernietiging optreedt, deze beperkt is in grootte resp. beperkt blijft tot bepaalde fasen van het voortbrengingsproces.

Als tussenconclusie kan dan ook worden gesteld, dat met deze kanttekeningen de opgebouwde gedachtengang — omvattende de constatering dat de trits, rationaliteit, vereenvoudiging en planmatigheid, zijn contra-positie kent in de vorm van verspilling, proliferatie en anarchie, — in essentie geen geweld wordt aangedaan. Wel moet worden gesteld dat de mate waarin hij geldigheid bezit, wordt vastgelegd door de aard van de situatie en het moment van beschouwing. De indruk bestaat dat de wijze waarop de conclusie van paragraaf 3 wordt geformuleerd, minstens te zwaar moet worden genoemd.

De economische situatie rond 1975

De in paragraaf 4 geponeerde stelling „verreweg het grootste aandeel in de verdringing wordt ingenomen door in de afzetmarkt afgedwongen scrapping, waarin de arbeidskosten wel een rol spelen, maar lang niet altijd domineren” wordt hiermede derhalve in meer of mindere mate verzwakt. Niet alleen geldt daarbij het argument „verabsolutering” waarvan boven gewag werd gemaakt. Evenzeer kan aan de causaliteit, die erin

* De auteur doceert bedrijfshuishoudkunde en commerciële beleidsvorming aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1) Zie *ESB* van 21 en 28 januari en 4 februari 1976.

is verrat, worden getwijfeld. Daartoe mogen de volgende overwegingen worden genoemd.

a. Eén van de exogene krachten, die aanleiding geeft tot de contra-positie is de „voortdurende stijging van de arbeidskosten, die op korte termijn alleen kan worden opgevangen door vergroting van de omzet”. Derhalve: arbeidskostenontwikkeling draagt mede bij tot een situatie waarin scrapping vanuit de markt wordt afgedwongen.

b. Evenzo wordt de „kwalitatieve verschuiving in de bestedingen”, die ook als exogene kracht wordt genoemd, in bepaalde gevallen gestuurd doordat een algemene loonkostenontwikkeling zich op verschillende wijzen — in verschillende sectoren, met verschillende produktiviteitsontwikkeling — vertaalt in verandering van de relatieve prijzen. Ook hier hebben de loonkosten een autonome indirecte invloed op de situatie van de afzetmarkt en het handelen van de onderneming.

c. Zo er marktvernaauwing optreedt die aanleiding geeft tot een ontwikkelingsproces, dat leidt tot de contra-positie resp. andere omstandigheden optreden, die tot deze contra-positie kunnen leiden, is voor menige onderneming het alternatief aanwezig zijn geluk te beproeven op buitenlandse markten. Daar liggen dan mogelijk de ruime markten — overigens sterk gevoed door de recente oliecrisis en internationale projectgelden — die menige onderneming winst en continuïteit leveren, die in Nederland op vergelijkbare markten niet meer te vinden is. De loonkosten in Nederland en daarbuiten, zijn in dit kader dan in zoverre van belang, dat de keuze openstaat om de betreffende buitenlandse markten in de vraag naar arbeid te laten voorzien vanuit Nederland of vanuit het buitenland zelf. Het mag niet verwonderlijk zijn, dat in de nodige gevallen de investeringsbeslissing ten gunste van het buitenland uitvalt. Derhalve: vanuit tendensen in de markt en mede gevoed door het relatieve arbeidskostenniveau, kunnen transnationale herallocaties van markten en produktielocaties plaatsvinden, die voor Nederland „opportunities” betekenen t.a.v. produktiecapaciteit, investeringen en werkgelegenheid.

De arbeidskosten spelen derhalve niet alleen een rol, zij zijn mede veroorzaker van de huidige situatie: ze lokken uit tot permanente verschuivingen in markten en produktielocaties, zowel nationaal als internationaal. Zijn de verschuivingen nationaal, dan kunnen ze primair tastbaar worden in verslechtering van de winstposities van ondernemingen. Zijn de verschuivingen internationaal, dan kunnen ze primair zichtbaar worden in structurele werkloosheid of wellicht beter in een structureel gebrek tot vermogen om arbeidsplaatsen te creëren.

Gelet op bovenstaande kanttekeningen zal het duidelijk zijn dat de conclusie

die Van der Zwan trekt ten aanzien van de te nemen maatregelen slechts ten dele kan worden gesteund. Immers, onze conclusie is dat het voortbrengingsproces slechts in bepaalde — nader te omschrijven — sectoren tot problemen heeft geleid, en bovendien slechts als één van de verklarende factoren moet worden gezien. In deze zin onderscheidt het betoog van Van der Zwan zich niet van de studie van Den Hartog en Tjan; laatsten leggen zeer sterk de nadruk op de arbeidskostenontwikkeling, terwijl Van der Zwan exclusiviteit claimt voor de ontwikkeling in het voortbrengingsproces. De studie van Den Hartog en Tjan kan daarentegen wel bogen op een voedingsbodeme, die van meer algemene aard is. Immers, een sterke arbeidskostenontwikkeling heeft welhaast iedere bedrijfstak doorgemaakt, weliswaar de een meer dan de ander, echter — zoals hiervoor betoogd — de markt/produktie-ontwikkeling, zoals die door Van der Zwan is geschetst, is lang niet iedere sector ten deel gevallen.

Het lijkt mij beter bij een verklaring van de huidige economische situatie uit te gaan van een multi-variate analyse, waarbij de aard en de hoedanigheid van de situatie dicteren welke variabelen het zwaarste gewicht mogen hebben. Variabelen die dan in het geding moeten worden gebracht, zijn onder meer de arbeidskosten en de situatie van de afzetmarkt. Ten aanzien van deze laatste mag worden aangetekend, dat het daarbij niet alleen gaat om de invloed van de marktsituatie, zoals door Van der Zwan beschreven, maar dat zeker ook aandacht noodzakelijk is voor de oorzaken, die aanleiding geven tot de — mede bepalende factoren — marktvernaauwing en daling van marktgroei. Het is denkbaar, dat er in bepaalde markten, vooral die van duurzame consumptiegoederen, in het verleden versnelde bezitspenetratie is opgebouwd, zoals W. Roest heeft betoogd met betrekking tot de bouw. Deze ontwikkeling geeft op dit moment aanleiding tot terugval van produktie/afzetvolumina, omdat de vervangingsvraag geringer is dan het gemiddelde penetratievolume.

Concreet zou de bovengenoemde analyse gestalte kunnen krijgen door binnen de context van een Nederlandse economische situatie na te gaan:

- welke sectoren in het stadium van de contra-positie verkeren (resp. (nog) niet verkeren);
- in welke mate marktinvloeden en/of kosteninvloeden een rol spelen;
- in hoeverre een en ander aanleiding geeft tot verplaatsing van markt- en produktie-activiteiten naar het buitenland.

Slechts dan is een stellingname mogelijk, die én empirisch gefundeerd is, én uitstijgt boven de „welles-nietes”-discussie, die veel debatten omtrent oorzaken van de huidige economische pro-

blematiek kenmerken. Tevens zij hiermee een argument aangereikt om ten aanzien van de beleidsmaatregelen voor economische politiek eerder te denken aan een gerichte aanpak, dan aan één, die als globaal bekend staat. Hiermee is dan aangegeven, dat de maatregel die Van der Zwan voorstaat — nl. wijziging van het systeem van marktvoorziening — slechts als één van de maatregelen kan worden gekenmerkt en dan nog wel in de situaties die daarom vragen, hetgeen overigens in sommige sectoren die in de fase der herstructurering zijn, schoorvoetend geschiedt. Voor situaties, die nog niet in het genoemde ontwikkelingsstadium verkeren, zijn geschikte bedrijfs-economische middelen zoals schaalvergroting — in produktie en commercieel —, rationalisatie, marktgericht beleid e.a. vooralsnog adequaat.

Maatregelen, die uit de koker van de voorstanders van arbeidskostenbeheersing voortkomen, zijn evenzeer op hun plaats. Ook daarvoor geldt echter dat ze in sommige situaties slechts een remedie zijn. Of contractie, naar Van der Zwan stelt, uit deze kostenbeheersing zal volgen, valt te bezien. Niet alleen zijn er belangrijke besparingen aanwezig, die voor consumptie kunnen worden aangewend — m.a.w., er is reeds een bepaalde mate van (conjuncturele) terughoudendheid — er zijn echter evenzeer verschillende verschijnselen waar te nemen, die het vermoeden in zich bergen, dat onze westerse economie eerder één stationair en wellicht dalende tendens zal gaan vertonen, dan de tot nu toe gebruikelijke sterk groeiende. Aangezien hiermee evenwel de sociale gedragsverhoudingen en de doelstellingen van economische politiek worden beroerd, zal het niet eenvoudig zijn om ook hier gerichte aanpassingen uit te voeren.

Slot

Ik zou het betoog van Van der Zwan te kort doen, als het slechts bij deze aantekeningen zou blijven. Overduidelijk is het betreffende stuk niet alleen een serieuze poging om de hedendaagse problematiek te plaatsen in een meer algemene ontwikkeling, en daarmee — welbewust? — enig verweer te geven tegen analyses, die slechts de arbeidskosten als oorzaak van de huidige economische problemen zien. Het reikt ook impliciet een aantal hypothesen aan, die waard zijn om nader geverifieerd te worden. In die zin is het evenzeer een boeiend als uitdagend betoog.

J. H. J. P. Tettero

Naschrift

In het commentaar van Drs. Tettero worden talloze vragen gesteld en wordt op een aantal punten twijfel uitgesproken over de geldigheid van de door mij

betrokken stellingen. Om tot een bevredigende behandeling van zijn vraagpunten te komen, pas ik er een rangschikking op toe naar drie gezichtspunten:

1. van wat voor soort theorie bedient Van der Zwan zich?;
2. hoe algemeen is nu eigenlijk de met de omwegproductie in relatie gebrachte dialectische ontwikkelingsgang die ons in dat verband wordt voorgehouden (positie en contra-positie)?;
3. haalt Van der Zwan niet door de achterdeur de arbeidskostenstijging binnen die hij er door de voordeur had uitgewerkt?

Ad 1

Burchardt 1) heeft ca. 30 jaar geleden de gangbare economische theorieën ter verklaring van het niveau van economische activiteit, waaronder de werkgelegenheid, als volgt in drieën verdeeld:

- De (neo)klassieke theorie, waarin de prijsverhouding tussen kapitaal en arbeid van beslissende betekenis wordt geacht voor de verhouding waarin deze produktiefactoren in het productieproces worden aangewend. In die theoretische conceptie ontstaat de werkloosheid als een gevolg van ongewenste, enigszins verkeerd uitpakende *interventies* in het economische stelsel, dat op marktregulatie berust. Merkwaardigerwijze wordt daarbij de nadruk gelegd op de interventie van staatswege (wettelijke regelingen als minimumloon, sociale voorzieningen) en „monopolistische” praktijken van de zijde van de vakbonden, die geacht worden de marktordening te doorkruisen. Als gevolg daarvan gaat in de loonvorming een ongewenste rigiditeit optreden die de fricties veroorzaakt: uitstoot resp. niet verder opnemen van arbeid in het productieproces.
- De economische *bewegingsleer*, die zich bezighoudt met de trendmatige en cyclische bewegingen in economische sleutelvariabelen. Deze theorieën zijn verder te karakteriseren naar de geaardheid van de oorzaken die ter verklaring van de bewegingen in het economisch leven worden aangevoerd. Aan de ene kant treft men theorieën aan waarin *exogene* oorzaken voor die beweging worden aangevoerd. Hierbij worden zaken in het geding gebracht zoals technologische golven (doorbraken op technologisch gebied zouden daarbij worden afgewisseld door impasses), golfbewegingen in psychologische variabelen (golven van optimisme worden afgewisseld door golven van pessimisme), bevolkingsbewegingen en daarmee in relatie staande exploraties van nieuwe landstreken, bewegingen in de

vondsten van bodemschatten (vroeger het goud, zilver en diamant, nu de olie). Aan de andere zijde treft men schoolvorming rond de opvatting dat de bewegingen in het economische leven van *endogene* aard zijn. Zij worden geacht te zijn veroorzaakt door vertragsverschijnselen in de relaties tussen de economische variabelen zelf resp. door gaandeweg optredende verschuivingen in de opbouw van de economie. Meer in het algemeen zou men met betrekking tot deze theorieën van bewegingstendenties kunnen spreken, die tijdens perioden van expansie *disproportionaliteiten* voortbrengen en wel in deze zin dat de sectoren waaruit de economie is opgebouwd, zich op onevenwichtige wijze ontwikkelen en dat de resulterende ongerijmdheden de expansie tot staan brengen. In die zin zou een depressie kunnen worden beschouwd als een periode van herstel op weg naar een meer evenwichtige situatie, die voorwaarde is voor een hernieuwde groei. Het gaat hier om een:

1. correctie op onevenwichtigheden in de prijzenstructuur (waaronder de lonen ten opzichte van het algemeen prijspeil) en de produktiestructuur (sector-structurele opbouw);
 2. correctie op de inefficiëntie die in de groeifase is opgetreden;
 3. correctie op een te ver doorgeschooten kapitaalintensivering van de produktie en de daaruit voortkomende vraagstukken van overcapaciteit.
- De macro-economische theorievorming die in de jaren waarin Burchardt zijn opstel schreef, sterk in opkomst was en waarin het proces van inkomensvorming en -besteding centraal werd gesteld. In die context werd en wordt de werkloosheid verklaard uit het tekortschieten van de totale vraag resp. van de verschillende bestedingscomponenten waaruit die vraag is opgebouwd. De totale vraag *kan* te kort schieten omdat de processen van inkomensvorming en -besteding niet volledig synchroon verlopen en onvoldoende op elkaar kunnen zijn afgestemd. Verschillende en onafhankelijk van elkaar opererende economische eenheden plannen hun besparingen en bestedingen. Zij moeten daarbij allerlei onzekere factoren inwegen en worden in hun besluitvorming voortdurend verrast door onvoorzienbare omstandigheden, die hen nopen tot revisie van die plannen. Waarom zou het totaal van deze talrijke en uiteenlopende beslissingen altijd zodanig moeten uitvallen dat daaruit het met volledige werkgelegenheid corresponderende activiteiten-niveau resulteert?

Deze drie-deling die ook in 1944 gestileerd kan zijn geweest, geldt ook voor de huidige stand van de theorie-

vorming waarin mede onder invloed van de econometrische modellenbouw het electricisme hoogtij viert.

De poging die ik heb ondernomen, berust erop dat ik een bijdrage heb willen leveren aan de economische bewegingsleer en wel de endogene variant daarvan. Ik ben ervan overtuigd dat deze theorievorming de beste perspectieven biedt op het verkrijgen van inzicht in de concrete oorzaken van de economische bewegingen. En dat vanwege de zwakte van deze theorie die tevens haar sterkte uitmaakt, namelijk het overwegend *empirische* karakter ervan en het gedesaggregeerde niveau waarop de analyse zich afspeelt. De bewegingsleer vormt veeleer een kader waarin een groot aantal empirisch waargenomen verschijnselen zinvol in een samenhang kunnen worden geplaatst en geïnterpreteerd. Dat kader wordt veelal gevormd door de conceptie van de ontwikkeling in fasen of stadia die inherent worden geacht aan het proces van het economische leven, bij het doorlopen waarvan veranderingen optreden in de wijze waarop structurele elementen op elkaar zijn betrokken. Deze gedachtengang die in de marktkunde sterk verbreid is, begint ook acceptatie en toepassing te vinden in de „industrial economics”. Hiervan getuigt bijv. recent het werk van De Jong 2) en dat van Forrester (Nathan) 3). Het sterk empirisch en gedesaggregeerde karakter van deze theorie heeft als bijkomend voordeel dat de uitkomsten een specifiek karakter dragen hetgeen uit beleidsoogpunt aantrekkelijk kan worden geacht. Zoals men voor alles een prijs moet betalen, zo ook op dit gebied. De uitkomsten zijn niet zonder meer te generaliseren en de generalisaties nemen, indien men niet oppast, een triviaal karakter aan in de trant van: alles beleefd zijn op- en neergang. Op zijn slechtst gaat het om een redeneerwijze die louter *ex post* betekenis heeft. Die gevaren zijn door de elaboratie die deze theorie op het terrein van de marktkunde heeft ondergaan, overwonnen 4). De ontwikkelingspatronen zijn tamelijk exact uitgewerkt en bestrijken (vrijwel) alle sleutelvariabelen.

Mijn interpretatie van de economische ontwikkeling in de VS gedurende

1) F. A. Burchardt, The causes of unemployment, opgenomen in *The economics of full employment; studies in applied economics*, Basil Blackwell, Oxford, 1944.

2) H. W. de Jong, *Dynamische concentratietheorie*, Leiden, 1972.

3) Nathan B. Forrester, *The life cycle of economic development*, Cambridge, Massachusetts, 1973.

4) Zie hiervoor H. J. J. van Breemen en C. Rootert, *De product life cycle*, doctoraalscriptie voor het vak marktanalyse, Rotterdam, 1975. Binnenkort in bewerkte vorm als artikel te verschijnen in het *Jaarboek Marktonderzoek en Consumentengedrag*, 1976.

In *ESB* van 4 december 1974 bespreken wij de bundel *Documenten over de economische en monetaire unie*, die mede door Van Esch werd samengesteld. We merkten toen op, dat een begeleidend commentaar bij de vele officiële documenten ontbrak. Met het boekje dat nu onderwerp van bespreking is — gepresenteerd als „een soort tweelingbroertje of -zusje” van voornoemde bundel — is in de wens tot toelichting voorzien. Dat is een gelukkige omstandigheid, te meer omdat het werkje geen verdergaande pretenties heeft. Het is volgens het „woord vooraf” niet meer dan „een eenvoudige uiteenzetting over de economische en monetaire unie” met „voorlichtende aard” en bijgevolg zeker „geen economisch traktaat dat voor vakgenoten is bestemd”. Ongetwijfeld kan met een publikatie als deze in een zekere behoefte worden voorzien. De wirwar van gebeurtenissen binnen de EG, vooral sinds 1969/1970, kan er immers gemakkelijk toe leiden dat iemand, die niet dagelijks de Gemeenschapsgeschiedenis volgt, door de bomen het bos niet meer ziet.

Het boekje van Van Esch bestaat uit twee delen; beide bevatten vier hoofdstukken. In het eerste deel komen onder de wat wijzende titel „de economische en monetaire unie in theorie” enkele basisoverwegingen aan de orde. Daarbij wordt terecht opgemerkt dat de integratie, wat doelstelling en wijze van verwerkelijking betreft, grotendeels afhankelijk is van de structuur der participerende volkshuishoudingen. Uiteraard kan in een inleidend werk hierop niet al te diep worden ingegaan; desalniettemin blijven toch wel twee aangelegenheden te veel in de grondverf staan. De „eigen aard” van de gemengde volkshuishoudingen binnen de EG met

hun betekenis voor de Gemeenschap is al te nadrukkelijk beschouwd als een mengvorm van een liberaal-vrij- en een centraal-geleid economisch bestel. Het specifieke van de EG komt dan onvoldoende tot uiting. Ten tweede blijft wel te veel verborgen dat de economische en monetaire unie binnen de EG een logisch vervolg is op de douane-unie, welke op 1 juli 1968 tot stand kwam. Een wat uitgebreider bespreking van deze thema's was ongetwijfeld passend geweest.

Het tweede deel van de studie is gewijd aan datgene wat er concreet binnen de EG op het gebied van economische en monetaire integratie is gedaan. De nauwkeurige chronologische registratie van gebeurtenissen is afgesloten met een herdruk van het *rapport-Werner*. Dit is zinvol in zoverre dit rapport een goede omschrijving bevat van de economische en monetaire unie als doelstelling; het wordt de laatste tijd echter in toenemende mate duidelijk dat de weg die de Werner-groep naar de unie wees, niet geheel kan worden gevolgd. Hierin schuilt geen gebrek aan visie van de desbetreffende groep; slechts blijkt uit de noodzaak tot heroriëntatie wat betreft het EG-integratieproces ook op praktische wijze dat eenwording van gemengde volkshuishoudingen over een reeks van jaren heel moeilijk te plannen is. Daarom is het mogelijk dat over enkele jaren Van Esch een vervolg op zijn studie kan schrijven met een andere strekking dan die, welke nu is gepubliceerd. Daarmee blijft het streven naar en het schrijven over een economische en monetaire unie binnen de EG een interessante aangelegenheid.

C. J. Rijnvos

Drs. A. Baart: Inleiding tot de commerciële economie. Groningen, 1975, 165 blz., f. 22,50. **Paul Bauduin: Marketing; een taak van de manager.** Alphen aan den Rijn/Brussel, 1973, 265 blz., f. 29,50. **M. T. G. Meulenber: Inleiding tot de marktkunde.** Marka-boek 112, Utrecht/Antwerpen, 1971, 215 blz., f. 6,50. **Drs. J. W. Vet: Marketing in theorie en praktijk.** Amsterdam/Brussel, 1971, tweede herziene druk, 244 blz., f. 24,50.

De laatste jaren zijn veel boeken van Nederlandse auteurs over marketing verschenen. Het is moeilijk daarbij de totaliteit van wat verschijnt bij te houden.

Vanwege allerlei oorzaken komen wel eens titels achteraan. Hier gaat het om vier inleidingen in de marketing die de laatste vier jaren zijn verschenen. Het zijn evenzo veel verrijkingen van het spectrum van origineel Nederlandse inleidingen die er al zijn. Zulks naast de omvangrijke werken van — in historische volgorde — Verdoorn, Kuhlmeijer en Bosman/Reuyl.

De boeken van Baart, Meulenber en Vet behandelen de stof volgens het klassieke patroon van de systeemleer: na een inleiding, met — zoals gebruikelijk — zeer uiteenlopende definities van het begrip „marketing”, volgen afzonderlijke hoofdstukken over de marketinginstrumenten: het produkt, de distributie, de reclame en andere promotionele activiteiten, en de prijs. De volgorde van behandeling van deze instrumenten verschilt van boek tot boek, echter het „produkt” gaat steeds voorop. In dat kader behandelen deze boeken de stof ieder op eigen wijze.

Baart, zelfstandig marketingadviseur te Rotterdam, doet dat op eenvoudige manier, beginnend bij het marktgedrag van consumenten, detaillisten en industriële afnemers. Hij bewijst in dertien bladzijden een goed overzicht van marktonderzoek te kunnen geven. Zijn boek geeft de integratie van de problematiek door in het slothoofdstuk het marketingplan en de marketingorganisatie te behandelen.

Meulenber, hoogleraar in de markt-kunde te Wageningen, neemt zijn uitgangspunt ook in het consumentgedrag. Hij drukt de dingen dikwijls uit in de vorm van wiskundige formules, en in modellen uit de operations research. Hij haalt veel aan uit de literatuur en plaatst die in een logisch verband, zo de reactie van de vraag op reclame (blz. 115-119). De samenhang tussen de werking van de instrumenten behandelt hij telkens aan het slot van ieder hoofdstuk vanuit het instrument dat in dat hoofdstuk aan de orde is. Helaas reserveert hij geen ruimte voor het marktonderzoek.

Vet, de nog niet zo lang geleden overleden docent aan en directeur van het Instituut voor Sociale Wetenschappen te Den Haag, gebruikt ongeveer hetzelfde schema als Baart. Na drie hoofdstukken met beschrijvingen van de marketingfilosofie, van marktvormen en van marktonderzoek volgen systematisch de vier instrumenten. Ook zijn laatste hoofdstuk is gewijd aan het marketingplan en de marketingorganisatie. In het kader van het marktonderzoek behandelt hij wel de steekproef, maar niet de problematiek van de vraagstelling bij enquêtes.

Het boek van Bauduin, reclame- en marketingadviseur te Hilversum, volgt een geheel eigen indeling. Het is een systematisch geordende bundel van opstellen over marketingonderwerpen, uiteenlopend van modellen voor de financiering en organisatie van de serviceverlening door distributeurs en producenten, tot een toekomstvisie op de plaats van de marketing in een veranderende samenleving. In dat laatste kader vallen onderwerpen als prijsbindingsmethoden en de marktordening (blz. 211-221). Overigens spitst dit boek zich geheel toe op de advisering van de leidinggevende functionaris in de moderne onderneming. Het staat vol raadgevingen aan de manager, zó door Bauduin neergeschreven op grond van zijn lange ervaring in het reclamevak.

In alle vier de boeken mis ik de exportmarketing geheel. De inkoop wordt alleen door Vet, in ruim één bladzijde, aangestipt. De industriële markt wordt door alle vier schrijvers bijna geheel vergeten (wie komt er met een inleiding toegespitst op de Nederlandse situatie over de industriële marketing?). De persoonlijke verkoop, de vertegenwoordigersactiviteit, een van de steunpilaren van de

praktische marketing, wordt alleen door Baart besproken. Gelukkig geven de boeken een literatuurlijst (behalve Bauduin), didactische vragen of samenvattende stellingen per hoofdstuk (behalve Meulenberg) en een zakenregister (behalve Baart en Bauduin).

Samenvattend zou ik willen stellen dat deze vier inleidingen ieder voor zich een waardevolle aanvulling zijn van de Nederlandse marketingliteratuur; weliswaar ieder met zijn tekortkomingen. Meulenberg spreekt me het meest aan als studieboek, omdat hij de zaken van verschillende zijden beziet. Baart munt uit door zijn eenvoudige taal en directe aansluiting bij de praktijk. Vet, die in zijn titel theorie belooft, geeft in werkelijkheid alleen theoretische begrippen. Bauduin is de enige met een visie op de maatschappelijke functie van de marketing.

L.A. van der Linden

Advies van de Raad voor de Territoriale Decentralisatie inzake de bestuurlijke organisatie. Den Haag, 1975, 15 blz.

In dit advies bepleit de Raad voor de Territoriale Decentralisatie de instelling van 20 tot 25 gewesten, die door splitsing van provincies tot stand moeten komen. Als voorwaarden voor een dergelijke instelling noemt de Raad: 1. zowel van het rijk als van de gemeenten moeten taken worden overgeheveld naar de gewesten; 2. er is een onderbouw van krachtige lokale besturen gewenst; dit betekent het tot stand brengen van grotere gemeenten door samenvoeging en herindeling; 3. het toezicht op de gemeentebesturen moet worden beperkt; 4. de gewesten moeten ten minste de grootte en het inwonertal van bestaande provincies als Drenthe en Zeeland hebben.

Drs. W. H. R. Mante: Variabele werktijden. Samsom/NIVE, Alphen a/d Rijn, 1975, 2e druk, 141 blz., f. 24,50.

Steeds meer organisaties overwegen de reeds lang bestaande vaste werktijden te vervangen door variabele. Van het vastgestelde schema afwijkende regelingen bestonden tot nu toe slechts voor bepaalde groepen werknemers, doch een algemene regeling bestaat nog niet en komt sinds kort in de belangstelling. De auteur behandelt de voor- en nadelen van diverse vormen van variabele werktijdenregelingen en de organisatorische aspecten daarvan. Het boek is gebaseerd op de ervaringen die de auteur opdeed als lid van de begeleidingscommissie bij een onderzoek naar variabele werktijden. De eerste druk van dit boek werd in *ESB* van 24 april 1974 besproken door Drs. B. van Dijkum-de Jong.

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL ROTTERDAM B.V.

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Korte Hoogstraat 11-13, Rotterdam.
Postbus 25172, tel. (010) 76 11 88.

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

VAD ter sprake. Stichting Maatschappij en Onderneming, Scheveningen, 1975, 142 blz., f. 10.

Vierde nummer van de serie discussie met artikelen over de vermogensaanwasdeling van Prof. Dr. H. W. J. Bosman, Drs. T. C. Braakman, J. Varkevisser en Drs. D. M. van Bosse en het verslag van een discussie onder leiding van Prof. Drs. H. ter Heide tussen de eerste drie auteurs. Bevat tevens de tekst van hoofdstuk V van de *Interim-nota inkomensbeleid*, handelend over de VAD.

Sociale problematiek van de binnenschippers. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, 85 blz.

Verslag van een onderzoek naar de sociaal-economische, sociale en sociaal-culturele problematiek van de binnenschippers, uitgevoerd door het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam en het Instituut voor Culturele Antropologie van de Rijksuniversiteit te Leiden, in opdracht van de Ministeries van Sociale Zaken, en van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Deze uitgave bevat het eindrapport van de begeleidingscommissie, terwijl tevens de rapporten van de bovengenoemde instituten zijn opgenomen.

Wikken en wegen. De verstandige opbouw van een financiële reserve. AMRO-pocket, 1975, 144 blz., f. 1,50.

Praktische adviezen voor de opbouw van een financiële reserve. Onderwerpen, die aan de orde komen, zijn: Beleggen; Een stukje filosofie is het vertrekpunt naar weloverwogen beslissingen; De beleggingsmogelijkheden onderling vergeleken; Combineren is de kunst van het verstandig beleggen.

Het slijtersbedrijf 1972. Bedrijfseconomische publikaties, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, Den Haag, 1975, 74 blz., f. 20.

Bedrijfsgegevens voor de detailhandel in alcoholhoudende en alcoholvrije dranken over 1972.

Statistisch zakboek voor het Noorden des Lands. Osinga BV, Bolsward, 139 blz., f. 5,50.

Jaarlijkse uitgave met statistische gegevens van de drie Noordelijke provincies over het jaar 1975. Is vergelijkbaar met het *Statistisch Zakboek* van het CBS.

Ontwikkelingslijnen leerlingen, onderwijzend personeel en schoolgebouwen tot 2050. Sociaal en Cultureel Planbureau, 1975, 51 blz.

De toekomstige veranderingen van de leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking hebben consequenties voor de behoefte aan onderwijzend personeel en aan schoolgebouwen. Uitgaande van deze overweging is een prognose gemaakt van de aantallen personen van diverse takken van het onderwijs. Als methode voor het berekenen van de toekomstige aantallen leerlingen is de extrapolatie van leeftijdsspecifieke deelnemingspromillages gebruikt.

Bouwobject en pendel 1974. Serie de bouwproductie, nr. 44. Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, Amsterdam, 1975, 61 blz. + bijlagen, f. 25.

Bevat de resultaten van de in mei 1971 gehouden schriftelijke enquête onder ca. 45.000 bouwvakarbeiders. Naast de gebruikelijke vragen naar het geboortejaar, de woonplaats, de werkgemeente, de reistijd, het beroep en de objectcategorie is in deze enquête ook gevraagd naar: voorkeur voor soort werk; aantal mensen dat op het werk aanwezig is; de grootte van het bedrijf waar men werkzaam is; en de opleiding.

Colloquium vervoersplanologisch speurwerk 1975. Planologisch Studiecentrum TNO, Delft, 1975, 599 blz.

Verslag van het Colloquium Vervoersplanologisch Speurwerk, dat door het Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek TH Delft, het Instituut TNO voor Wiskunde, Informatieverwerking en Statistiek, en het Planologisch Studiecentrum TNO op 20 en 21 februari 1975 te Den Haag is gehouden.

Texas Instruments
Een troef: technologisch ver vooruit.
Twée doelstellingen:
alles kan beter en voor minder geld.

